

**TC.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE ve DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
(İSLAM FELSEFESİ BİLİM DALI)**

SABRİ FEHMİ ÜLGENER'İN İKTİSADİ-FELSEFİ ANLAYIŞI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**Hazırlayan
Ergün DENİZ**

Ankara -2009

**TC.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE ve DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
(İSLAM FELSEFESİ BİLİM DALI)**

SABRİ FEHMİ ÜLGENER'İN İKTİSADİ-FELSEFİ ANLAYIŞI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**Hazırlayan
Ergün DENİZ**

**Tez Danışmanı
Prof. Dr. Mehmet BAYRAKTAR
Ankara -2009**

İÇİNDEKİLER

Sabri ÜLGENER'in HAYATI VE ESERLERİ.....	1-6
AMAÇ- ÖNTEM.....	6
GİRİŞ.....	6-7
BÖLÜM I -WEBER VE ÜLGENER.....	8-10
I-1) WEBER ve ÜLGENER.....	8-10
BÖLÜM II- ÜLGENER'İN TEMEL KAVRAMLARI.....	11-32
II-1) ÜLGENER'İN TEMEL KAVRAMLARI.....	11-22
1-1- İKTİSAT AHLAKI.....	11-12
1-2- İKTİSAT ZİHNİYETİ.....	12-15
1-3- ÇÖZÜLME.....	15-16
1-4- ORTAÇAĞ(LAŞMA).....	16-18
1-5- FÜTÜVVET VE TASAVVUF.....	18-22
II-2) ÜLGENER'DE ZİHNİYET.....	22-24
II-2-1 ÜLGENER'İN BAKIŞ AÇISI.....	24-27
II-2-2 ÜLGENER ZİHNİYETİ İŞİĞİNDA GERİLEMENİN SEBEPLERİ.....	27-32
II-2-2-A) MÜZMİN SEBEPLER DİYEBİLECEĞİMİZ SEBEPLER.....	28-29
II-2-2-B) HIZLANDIRICI VE TAMAMLAYICI NİTELİĞİ ARZ EDEN SEBEPLER.....	29-32
BÖLÜM III ÇÖZÜLME ANALİZİ.....	33-64
III-1) İKTİSADİ ÇÖZÜLMENİN AHLAK VE ZİHNİYET DÜNYASI.....	33-36
III-2) ORTAÇAĞ İKTİSAT AHLAKI VE ÇÖZÜLME DEVRİ ZİHNİYETİ.....	36-44
III-2-1) -ORTAÇAĞ AHLAKI VE TEMEL DİNAMİKLER-.....	36-44
III-2-1)-A- TEMEL KIYMETLER:.....	37-37
III-2-1)-B-ORTA TABAKA İÇİN KIYMET VE İDEALLER.....	38-38
III-2-1-B-A) ORTAÇAĞ AHLAKI.....	39-44
A-1. MEKAN İTİBARIYLA:.....	39-40
A-2. ZAMAN İTİBARIYLA:.....	40-43
<i>Esnaf terbiyesi ve Lonca ahlakı:</i>	43-44
III-III-1) YAPININ TEMEL TAŞLARI:.....	44-50
III-III-1-A) <i>Durgun- kapalı sanat anlayışı</i>	44-46
III-III-1-B) <i>Görenek ve otorite</i>	47-49
Son Birkaç Husus.....	49-50
III-IV)-ORTAÇAĞ AHLAKINDAN ÇÖZÜLME DEVRİ ZİHNİYETİNE.....	50-63
III-IV-1)- ÜST TABAKA KARŞISINDA ORTAÇAĞ AHLAKI:.....	51-52
III-IV-1-a) <i>Dünyevi boyut:</i>	52-53
III-IV-1-b) <i>Dini boyut:</i>	53-54
III-IV-2) ORTA TABAKA VE AŞAĞISI:.....	54-55
III-IV-2- A) <i>Soyluluk hevesi:</i>	55-56
III-IV-2- B) <i>Kazanma ve bunun sınırlarından ferahlama gayreti</i>	56-57
III-IV-2- C) <i>Altın ve Gümüş Tutkusu</i>	58-60
III-3)- ENGEL OLDUĞU DÜŞÜNÜLEN FAKTÖRLER.....	60-63
BÖLÜM IV ÇÖZÜLME DEVRİ-TASAVVUF.....	64-80
IV-1) ÇÖZÜLME DEVRİNİN TEMEL DİNAMİKLERİ ve TASAVVUF BOYUTU.....	64-65
IV-1-A) TASAVVUF VE ÜLGENER.....	65-73

IV-1-B) TÜKETİM TOPLUMU VE TASAVVUF.....	73-79
BÖLÜM V WEBER YAKLAŞIMI.....	80-82
WEBER YAKLAŞIMI	80-82
BÖLÜM VI ÜLGENER'İN MAX WEBER ELEŞTİRİSİ.....	83-89
ÜLGENER'İN MAX WEBER ELEŞTİRİSİ	83-89
SONUÇ ve DEĞERLENDİRME.....	90-91
KAYNAKÇA.....	92-93

ÖNSÖZ

Bu çalışmada yapılmaya çalışılan şey; zihinsel bir analiz yapmak, bir kişiyi irdelemektir. Günümüze kadar -az da olsa aykırı örneklere rastlansa da- Doğu medeniyeti hep Batılı bir bilim adamı veya araştırmacının kaleminden, söylediklerinden izler taşımaktadır. Hatta biz kendi kendimizi bile Batılılardan öğrenmek durumunda kalıyoruz çoğu zaman. Bu noktada Türkiye'yi anlamak, Osmanlıyı çözümlmek hep bu durumun izlerini taşıyagelmiştir. Bunun gibi, Başka bir yöntem de Batılı bir analizi Türkiye'ye uygulamak olmuştur. İşte tam da bu noktada Sabri Ülgener yerli bir bakış açısıdır. Bize yabancı değildir. Burada şunu da söylememiz lazımdır; Sabri Ülgener -bazılarının yaptığı gibi- yerli bir bakış açısı geliştirmek adına kendini Batıya kapatmamıştır. Onlara da kayıtsız davranmamıştır. Kendisi ülkemizde Weber'ci sosyolojinin öncüsü ve temsilcisi olarak görülür ama O yeri geldiğinde Weber'i bile eleştiren bir tavır içindedir. O'nu kuru kuruya takip etmemiştir.

Bize göre böyle bir ender şahsiyetin analizini yapmak aslında Türkiye oradan Osmanlı, oradan da tüm dünyayı anlamaya yönelik bir bakış açısı kazandıracaktır. Çünkü O analizlerinde zihniyetleri, dünyayı algılama biçimlerini sorgulamaktadır. Felanca kişiyi filanca kişiyi değil. Her ne kadar bizim çalışmamızın da konusunu oluşturan bu analizlerinin daha çok Çözülme Dönemi Osmanlı toplumuna yoğunlaşsa da bu sonucu değiştirmez.

Ülgener, analizlerini yaparken Weber'in yönteminden yararlanmıştır. Neden Osmanlı'da Batıya benzer bir kapitalizm gelişmemiştir?. İşte bu noktada Weber'in Batı toplumu üzerinde geliştirdiği analiz yöntemini Ülgener de bizim toplumumuza uygulamıştır.

O, bu analizlerini, Osmanlı toplumsal vesikalarına, fütüvvetnamelere, ahlaki eserlere, sanat ve edebiyat eserlerine dayandırarak örneklendirmeye çalışmıştır. Bu haliyle Ülgener aslında Türk düşünce hayatında "anlamacı yöntem"ini kullanan bir sosyolog ve ekonomisttir.

Ankara, 2009

Ergün DENİZ

Sabri F. ÜLGENER'in HAYATI

ve

ESERLERİ

Mehmet Fehmi Efendi ile Emine Behice Hanım'ın ikinci çocukları olarak dünyaya gelen Ülgener'e babası ve annesi kendi babalarının ilk isimlerini vermişlerdir. Bu şekilde isim vermek aslında Anadolu'da bir gelenektir. Mehmet Fehmi Efendi'nin babası İsmail Efendi, Emine Behice Hanım'ın babası ise Hasan Sabri Paşa'dır. Böylece doğan çocuğun ismi İsmail Sabri oluyordu.¹

Ülgener'in hayatı ile ilgili aslında en ayrıntılı bilgilere ulaşmak mümkündür. Bu da O'nun yakın arkadaşı ve öğrencisi olan Prof. Dr. Ahmet Güner SAYAR'ın çalışmaları sayesinde daha da mümkün hale gelmiştir. Sayar, 1998 yılında neşrettiği *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi Sabri F. ÜLGENER* adlı eserinde bu konuda araştırmacılara büyük ölçüde yardımcı olmuştur. "...Ülgener'in hayatı ile ilgili çalışma kaynaklarını Sayar'ın hocası için hazırlamış olduğu eser ve Ülgener'in vefatını müteakip İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası'nın Ülgener için hazırlanmış olan Ülgener'e Armağan sayısı oluşturmaktadır. Bu kaynaklardan başka bilgilerin varlığı söz konusudur. Ancak bu iki kaynak özellikle de Sayar'ın eseri Ülgener'in hayatı konusunda temel oluşturmaktadır.²

Sabri Ülgener İstanbul doğumludur. Fakat baba tarafı Safranbolu kökenlidir. Ülgener'in dedesi eğitim için İstanbul'a gelmiş ve bu durumda babası da dedesi ile İstanbul'a gelmek zorunda kalmıştır. Dedesinin medrese eğitimi için İstanbul'a geldiği söylenmektedir. Dedesinin Nakşibendi şeyhliği yaptığı bilinmektedir. Dolayısıyla denebilir ki, Ülgener'in ailesi Osmanlı'nın ilmiye sınıfına dahildi. Ve dolayısı ile Ülgener de bu yönde ilmini ailesi yanında informel olarak tamamlamıştır.

Buna karşın annesi ise askeriye mensuptur. Behice Hanım İstanbullu'dur. Babası Hasan Sabri Paşa'dır. Dolayısıyla Osmanlı'nın son dönemlerindeki askeriye ve ilmiye sınıfı arasındaki sürtüşme bu evliliğe yansımış, çeşitli sıkıntılara rağmen bu izdivaç gerçekleşmiştir.³

¹ ÖZKİRAZ, Ahmet, Sabri F. *Ülgener'de Zihniyet Analizi*, 2000.s.29, Ankara, yayınevi

² ÖZKİRAZ, Ahmet, Sabri F. *Ülgener'de Zihniyet Analizi*, 2000.s.30, Ankara, yayınevi

³ SAYAR, Ahmet Güner, *Bir İktisatçının Entellektüel Portresi Sabri F.Ülgener*, 1998.s.45, İstanbul, Eren Yayıncılık

Bu iki çiftin çocukları olarak Ülgener, 1911'de İstanbul'da dünyaya gelmiştir. İlk tahsilini " İstanbul Sultanisi"nde tamamlamıştır. Daha sonra bu okul İstanbul Erkek Lisesi olması dolayısıyla buradan 1932 yılında mezun olmuştur. Devlet okullarında devam eden bu eğitim diğer taraftan evde babası tarafından da dini eğitim verilerek eksikler giderilmeye çalışılmıştır. Babası O'na medrese tarzı eğitimler vermekteydi. O da babasının çevresinden olan ilmiye sınıfı mensuplarının sohbetlerine katılıyordu. Bu kişiler Ülgener'in ilerde üzerinde çalışacağı kişiler olacaktı. Çünkü onlar O'nun gözünde bir geleneğin, bir kültürün timsalleriydi. Onlardan alacağı çok olabilirdi. Bu kişiler insanı kırmadan nazıkçe konuşturlardı ve bu aslında bir zihniyetin dışavurumu idi. Onlar Osmanlıdan Cumhuriyet'e kalacak olan son anlayışın maddeye uzaktan bakma, ona dokunmama geleneğinin belki de son temsilcileri idiler.

Bu bilgilerin yanında Ülgener baba ocağında bir de hüsn-i hat dersleri almıştır. Ve bu alışkanlığı ömrünün sonuna değin devam etmiştir. Buradaki hocası yine sadece babası olmuştur. Ülgner'in bir de Osmanlı şiiri merakı vardır. Bu şiir merakı da yine O'nun düşünce hayatını belirleyen temel faktörlerden olmuştur. Şiir konusunda Ülgener kuzeni Nazım Hikmet'le farklı düşünmekteydi. Ülgener şiir konusunda üstad olarak Yahya Kemal'i görürdü. Kendisi şiir yazamazdı. Ama şiir ve hüsn-i hat sanatı zihniyet araştırmalarında araç olarak kullanıp aynı zamanda temel kaynak olarak almıştır.

Ülgener orta okuldan sonra İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nden 1935 yılında pekiyi derece ile mezun olur. Aynı yıl İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesinin İktisat ve İçtimaiyat Enstitüsüne asistan olarak girer.⁴

Bu esnada 1933 üniversite reformu ile beraber çok sayıda Alman hoca Türkiye'ye gelip dersler vermeye başlamıştır. Bunların arasında F.Neumerk, J.A.Schumpeter ve A.Hansen de vardı. Ülgener J.A.Schumpeter ve A.Hansen ile bizzat çalışma fırsatı da bulmuştur.

Sabri Ülgener'in gözünde Alman hocalar Ortaçağın bilim peşinde koşan kilise babaları gibiydiler. Bu hocalardan özellikle Kessler, Rüstow, Neumerk ve Röpke gibilerinin yaptıkları sohbetlerde Ülgener, onların bilgiyi paylaşırken herhangi bir şey saklamadıklarını, aktarılan bilginin de eleştirel akılla kapsamını genişlettiğini

---

⁴ ÖZKİRAZ, Ahmet, Sabri F. *Ülgener'de Zihniyet Analizi*, 2000.s.32, Ankara, a yayınevi

görmekteydi. Sayar (1998:58)'a göre Ülgener yetiştiği aile ocağında “alim susarsa mahvolur”u öğrenmişti.⁵

Bu gelen hocalar mülteci idiler. Bunların bir kısmı Yahudi idi bir kısmı ise Hitler ideolojisine başkaldırdıkları için Ülkemizde idiler.

Bu hocalarla haşır neşir olması sonucu Ülgener'in artık zihin dünyası netleşmeye ve bazı şeyler oturmaya başlamıştır. Ülgener ilk isim olarak Werner Sombart ile tanışmıştır. Sombart kapitalist düzende en önemli unsurun zihniyet olduğunu söylüyordu. Ülgener bu anlamda kendini Sombart'ın saf zihniyeti ile yola çıkması hasebiyle şanslı saymaktaydı. Ve tabii arkadan daha da önemlisi M.Weber gelmekteydi.

Bu arada Ülgener bu çalışmalarını bazen yurt dışında da devam ettirmiştir. Mesela O, Harvard'da bulunmuştur. Bu dönemde orada S.A.Schumpeter ile sohbetler imkanı bulmuştur. Yine A.Hansen de bunların arasındadır.

Bu kaypak zemin bir süre devam etti. Daha sonra Ülgener, Hegel'le tanıştı. O'nun fikirleri ile ilgilenmeye başladı. Hegel'le tanışınca Ülgener, “objektif fikir” e ulaşmıştı artık. Hegel düşüncesi, Ülgener'in kafasında artık dinin toplumsal etkisini daha da belirginleştirmeye yaramıştı. ama tüm bunlara rağmen Ülgener Hegelci olmadı. Yine bu uğraşlar Ülgener'i Kant'a kadar götürecekti. Kant'ın ruhi gerçeklik yani subjektif bilgi ve objektif gerçeklik olan doğal gerçeklik tanımları ile tanışmıştı Ülgener. Objektif bilginin açıklanabilirliği üzerine kafa yordu Ülgener. Ve bu arada kültürel faktörleri nasıl bilimsel bir objektifleştirme perspektifine yerleştireceği konusundaki sorunlarını da Weber'le tanışması dolayısıyla giderebilmiştir. Dolayısıyla Weberci bir zihniyetten yola çıkarak bize ait bir iktisadi zihniyeti oluşturmak kalıyordu.

Ülgener o devirlerdeki hakim kanıya yani Osmanlı dünya anlayışının ve İslam dininin geriliğin sebebi olduğu yönündeki kanılara eğildi ve bunun araştırmasını yapmaya başladı. Yani Batı dünyasının Protestan ahlakı vardysa bizim neyimiz vardı ve sorun neredeydi?

Bu çalışmalar süredursun Ülgener 1936 evliliğe adım attı her ne kadar bu birliktelik bir buçuk yıl sürse de.(Daha sonra kendi kürsüsünde asistan olan Sevim hanım (Aytaç) ile hayatını birleştirmiştir.) Sonra İstanbul Üniversitesi İktisat

---

⁵ ÖZKİRAZ, Ahmet, Sabri F. *Ülgener'de Zihniyet Analizi*, 2000.s.33, Ankara, a yayınevi

fakültesine asistan olarak kabul edilir. 1941 yılında doçent olur. Derken ilk kitabı olan *İktisadi İnhitat Tarihimizin Ahlak ve Zihniyet Meseleleri*'ni yayınladı. Bu arada Ülgener 1960 askeri darbesine şahitlik etmiş lakin hiç tasvip etmemiştir. Bu dönemde ülke düşünce hayatı da sosyalizm taraftarı seslerin yükseldiği bir ortama sahne olmaktaydı. Ama Ülgener, akademide bu akıma karşı duran ender kişilerden biri olmuştur. O dönemde önde gelen sol görüşlü hocalardan İdris Küçükömer ve Sencer Divitçioğlu'nu sayabiliriz. Ülgener bu arada 1981 yılında *Zihniyet ve Din, Aydınlar ve İzmler* adlı eserini de 1983 yılında yayınlamıştır. Bu arada Ülgener Eskişehir İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi'nde makro iktisat dersleri vermiştir. Yine *Milli Gelir, İstihdam ve İktisadi Büyüme* adlı ders kitabı da Üniversite yayınları arasında yayınlandı. Bu kitap aslında politik siyasal düşüncelerden uzak bir ders kitabı ve iktisat kitabı idi.

1983 Haziran ortalarında bir gün talebesi A.G.Sayar, hocası Ülgener'i Erenköy'deki evine ziyarete gider. Bu ziyarette A.G.Sayar hocasının sıhhatini iyi görür. Ülgener sohbetin koyulaşması ile birlikte öğrencisine, 1983'ün Marx'ın ölümünün, J.A. Schumpeter ile J.M. Keynes'in de doğumlarının 100. yılı olduğunu, bu sebeple iktisadi düşünce tarihinin bu üç devri üzerine kafasında bir yazının şimdilik taslağıyla meşgul olduğunu söyler. “ Yıl 1983. Şimdi şöyle bir başlık altında bir yazı düşünmekteyim. Getirdikleri ve götürdükleri ile bir asır öncesi. Getirdikleri Keynes ve Schumpeter. Götürdüğü ise Marx” dedikten sonra bu yazının taslağı üzerinde bilgi vermiştir. Ancak böyle bir yazıyı hazırlamak için Ülgener'in ömrü yetmemiş ve 30 Haziran'ı 1 Temmuz'a bağlayan gece uykudayken vefat etmiştir. Üç-beş kitap-makale ile iktisat bilgisinin harabeye çevirdiği yorgun bir kalp bırakarak dostlarının ve sevenlerinin arasından ayrıldı. Akademik çalışmalarına olan ilgisi de ancak vefatıyla noktalanmış oldu.⁶

---

⁶ ÖZKİRAZ, Ahmet, Sabri F. *Ülgener'de Zihniyet Analizi*, 2000.s.43, Ankara, a yayınevi

ÜLGENER'İN ESERLERİ:

Sabri Ülgener'in akademik hayatı boyunca bir dizi eseri olmuştur. Bunların çoğunun günümüzde basımları yenilenmiştir.

Ülgener'in ilk bilimsel makalesi, “*İktisadi Hayatta Zihniyetin Rolü ve Tezahürleri*” adlı yazısıdır⁷. Ülgener, bu ilk yazılarından itibaren bütün entellektüel ilgisini bu iki temel alanda ve onların birbirleriyle olan ilişkilerinde yoğunlaştırmıştır. Bibliyografyasında yer alan yedi kitaptan birisi, *İktisat Dersleri* ile *Milli Gelir İstihdam ve İktisadi Büyüme* iktisat akademisyeni kimliğine uygun olarak ders kitabı niteliklerine sahipken, diğerleri O'nun bu asıl ilgisini yansıtmaktadırlar: *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası* (1981; ilk basım , 1951 yılında *İktisadi İnhitat Tarihimizin Ahlak ve Zihniyet Meseleleri* adıyla); *Tarihte Darlık Buhranları* (1951; yeni basım 1984 yılında *Darlık Buhranları ve İslam İktisat Siyaseti* adıyla); *Zihniyet ve Din* (1981); *Zihniyet Aydınlar ve İzmler* (1983)⁸.

İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası adlı eserinde, zihniyet dünyamız üzerinde tesiri olduğu çeşitli şeyler irdelenmektedir. Bunlardan en önemlisi *dünya ticaret yollarının* Akdeniz'den Atlantik'e geçmesidir. İşte bu gelişme Doğu toplumu veya özelde Osmanlı için bir dar boğaz olmuştur. Bu eserde zihniyete etkisi olan şeyleri irdelerken Ülgener, *Zihniyet ve Din* adlı eserde de bu zihniyetin kökenine inmektedir. Burada da özellikle İslam dini ve tasavvuf bahsine ağırlık vermektedir. Yine Ülgener zihniyetini anlayabilmemizi sağlayan bir diğer eseri ise *Aydınlar ve İzmler* adlı eserdir. Bu eserini üç bölüme ayırmaktadır Ülgener. İlk bölümünde diğer çalışmalarının bir genel anlamda sunumu veya özeti yapılırken ikinci bölümde aydınlar sosyolojisi yer almaktadır. Diğer kısımda ise, düşünce ve siyaset dünyasını hakimiyeti altına alan *izmler ve sloganlara* ayırmaktadır. *Tarihte Darlık Buhranları* da yine adından da anlaşılacağı üzere tarih sahnesinde yer alan darlık buhranları örnekleri bunların sebepleri ve özelde yine Osmanlı ayağı üzerinde durmaktadır. Bu eserinde Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine değin yaşanmış olan çarpıcı darlık dönemleri anlatılmaktadır. *Zihniyet ve Din* adlı eseri de yine yukarıda da çeşitli vesilelerle anlatmaya çalıştığımız gibi Ülgener'in temel ilgi

⁷ SAYAR, Ahmet Güner, *Bir İktisatçının Entellektüel Portresi Sabri F.Ülgener*, 1998.s.67-79,İstanbul, Eren Yayıncılık.

⁸ ÖZKİRAZ, Ahmet, Sabri F. *Ülgener'de Zihniyet Analizi*, 2000.s.48, Ankara, a yayınevi.

alanının *din-tasavvuf ve tarikat*, ayrıca *kilise-imalathane* ve bunun gibi bahislerle ilgilidir.

AMAÇ ve YÖNTEM:

Bu çalışmanın yapılma amacı; Türk düşünce hayatında önemli bir yere sahip olan bir düşünürü irdelemektir. Belki de hep sorulup da cevabı bir türlü tam olarak bulunamayan “*acaba neden geri kaldık?*” sorusuna O’nun bakış açısından cevap aramaktı amacımız. Çünkü O yaşamış olduğu devir ve yetiştiği ortam bakımından hem bir Osmanlıdır hem de Cumhuriyettir.

Çalışmamızda, yöntem olarak öncelikle, Ülgener’in eserlerine başvurmak başta gelmektedir. Özellikle O’nun gerek yeni gerekse eski basım kitaplarının hepsi taranarak ve incelenerek bir analize girilmiştir. Yine O’nun çeşitli vesileleri ile yazmış olduğu *Makaleler*’i de gözden geçirilmiştir. Bunun yanında daha önce bizim gibi Ülgener araştırması yapan eserlerden de yararlanılmıştır. Örnek olarak, Ahmet ÖZKİRAZ’ın *Sabri F. ÜLGENER’de Zihniyet Analizi*, Ahmet Güner SAYAR’ın *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi*, Sabri F. ÜLGENER ve Lütfi ŞAHİN’İN yüksek lisans tez çalışması olan *Sabri Fehmi ÜLGENER’in Ekonomi Politik Anlayışı ve Türk Düşüncesine Katkıları* gibi eserlerden yararlanılmıştır. Ama şunu da belirtmek gerekir ki, asıl yararladığımız yer bizzat ÜLGENER’in kendisi olmuştur. Ayrıca yöntem olarak ÖZKİRAZ’ın yaklaşımının da büyük payı vardır çalışmamızda. Çalışmamız bir zihniyet incelemesi olduğu için herhangi bir anket ve istatistiğe başvurulmamıştır.

GİRİŞ

Çalışmamızın konusu, düşünce hayatında önemli bir yeri olan bir şahsiyet olarak Sabri Ülgener ve başı sonu az çok belli olan bir döneme ilişkin –Çözülme Devri Osmanlı- değerlendirmeler içermektedir.

İktisat tarihi önceden hukuki incelemelerden ibaretken artık zihinsel değerlendirmeler de belirginleşmeye başlamıştır. Bu da iktisat ilminin asıl harcı olan insan unsurunun değerini ve analiz için önemini daha da ön plana çıkarmaktadır.

Ülgener'in tabiri ile özellikle Almanya'da Sombart ve Weber'in analizleri " iktisat tarihi tetkiklerinde yeni bir çağır açmaya" muvaffak olmuştur⁹

Biz bu çalışmamızda girizgah niteliğini haiz Weber ve Ülgener bahsiyle başladık. Bununla başlamamızın sebebi, Ülgener'in bizdeki önemi yanında Weber'in gerek bizim için gerek Batı için önemidir. Çünkü Ülgener, çoğu noktada Weber'e katılmaktadır. Her ne kadar eleştirdiği noktalar olsa da.

Daha sonra, Ülgener'in bu analizinde kullandığı temel kavramları ele aldık. Çünkü bizce birini inceleyeceksek veya anlamaya çalışacaksak önce onun kavramlara yüklediği anlamları bilmemiz lazım gelmektedir. Onun için biz de böyle yaptık ve Ülgener'in kullandığı ve genel çerçevede en çok anlam atfettiği kavramları ele aldık.

Devamında Ülgener'de zihniyet bahsine geçtik. Ülgener'de zihniyet derken amacımız, Ülgener'in bu yukarıda bahsi geçen kavramlar vs. çerçevesinde olaylara bakış açısı veya zihniyeti neydi? Ayrıca Ülgener zihniyet kavramından ne anlıyordu? Yine bu başlık altında Ülgener'in çözülme (gerileme) kavramını değerlendirmesi yer almaktadır. Bu değerlendirmeyi yaparken acaba Ülgener'e göre çözülme devri zihniyeti neydi? Sorun nerden kaynaklanmaktaydı?

Daha sonra çözülme devrinin ahlaki ve iktisadi yapısı işlendi. Burada da Ülgener'in çözülme devri olarak nitelediği devrin ahlaki ve iktisadi yapısının temel nitelikleri ve ne gibi özellikler gösterdiği gibi başlıklar incelendi.

Sonraki kısımlarda çözülme devrinden Ortaçağlaşmaya götüren ahlaki iktisadi unsurlar incelendi. Burada da gerek Batıda gerekse Doğuda iktisadi ve ahlaki gelişimin, evrilmenin boyutu ve yönü nereye doğru idi ve sonuç olarak nereye gelindi gibi sorulara cevaplar aranmıştır Ülgener değerlendirmesi ışığında. Ayrıca devam eden bölümlerde Ülgener'in bu noktadaki eleştirileri gözden geçirilmiş ve O'nun sisteme katkı niteliği taşıyan gerek metodolojik gerekse somut önerileri incelenmiştir.

Tüm bunlardan sonra Ülgener'in bu değerlendirmesine ve analizlerine ek olarak, belki haddimizi aşarak sonuç niteliği taşıyan bir eleştiri kısmı eklenmiştir.

---

⁹ ÜLGNER , Sabri, *Darlık Buhranları ve İslam İktisat Siyaseti* :1984.s.6, Ankara,Mayaş.

BÖLÜM –I-

I-1) WEBER ve ÜLGENER

Şüphe götürmeyen bir gerçek vardır ki bilim adamları ve ilim adamları her ne kadar kendi alanlarında birer orjinaliteye sahip olsalar da aslında ya kendinden önce veya kendi dönemlerinde bir inceleme yapmış, bir tez ileri sürmüş kişileri destekler veya onlara zıt tezler ileri sürmüşlerdir. Çünkü; bu belki de bilimsel olarak kaçınılmazdır. İşte bundan dolayı Ülgener de bir bilim ve ilim adamı olması hasebiyle etkilenmiş ve etkilemiştir. Bu noktada akla gelen ilk kişi Max Weber'dir. Her ne kadar etkilenme veya karşı tez ileri sürme hususu araştırmacılar ve akademik çevrelerde tartışılmalı olsa. Ülgener bu bilim adamını bazen referans almıştır, bazen de yermiştir. Ama temel konuları ve uğraşı alanları aynı olduğu için bu bahse girmekte fayda olduğu düşünülmektedir.

Gerçek olan şu ki; Sabri Ülgener denince akla ilk gelen düşünür Max Weber'dir. Neden bu böyledir? Çünkü; Sabri Ülgener ile Max Weber'in olaylara bakış açısı benzerlik arz etmektedir de ondan. Ama buna rağmen aralarında -doğaldır ki- farklılıklar da mevcuttur. Weber bilim ile siyaset ve bilim ile ahlak arasında ayırım yapmaktadır. “ Bilim adamı olarak bizlerin yeri, sosyoloji, tarih, ekonomi, devlet öğretisi ve bunların ne ifade ettiğini, bunların niteliklerini (mahiyetlerini) araştırmayı görev edinmiş bir kültür felsefesini de içine alan disiplinler çerçevesindedir. Altını çizerek söylemek gerekirse politikanın burada işi yoktur”¹⁰.

Denebilir ki bu noktada Weber, bilimi ve politikayı insan özgürlüğünün birer vesilesi olarak görmüş ve Kant'ın yolundan gitmiştir. Ancak buna rağmen Weber, bilim ile politikanın birbirlerinden ayrılması gereğine inanan hatta okulda bilim adamlarının kendi siyasal görüşlerini öğrencilerine empoze etmeye çalışmasına şiddetle karşı çıkarak “*olgular kendi kendini anlatır*” demenin de öğrenciyi bir siyasal görüşe doğru zorlamayı doğuracağını söylemektedir¹¹.

Ülgener'e geldiğimizde O'nun siyasetle ilgilenmediğini görmekteyiz. Ancak O da bilim adamı ve siyaset adamı ayırımından yanadır. Bunun en iyi örneği,

¹⁰ ÖZLEM, Doğan, *Max Weber'de Bilim ve Sosyoloji*. 1990.s. 64, İstanbul, Ara Yayıncılık

¹¹ WEBER, Max, *Sosyoloji Yazıları* (Çev.Taha Parla)1993.s.142 İstanbul, Hürriyet Vakfı Yayınları

Ülgener'in, Zihniyet, Aydınlar ve İzmler kitabıdır. Burada Ülgener, Weber' in hassasiyetlerini paylaşmaktadır. Ülgener “ *objektif bilgi verilerine ihanet etmek (müdahane-i aliman), bu yolla genç ruhları tütsülemek ve topluma yön vermek gibi bir misyona hiçbir vakit bulaşmadı*”¹². Olgu yargısı-değer yargısı, bilgi değer yargısı gibi değerlendirmeler bu yüzden önemlidir Ülgener analizinde.

Weber'in pozitivist ve tarihselci olduğu söylenebilir. Belki de O ne tam pozitivisttir ne de pür tarihselcidir. Ama o pozitivist etkileri kendi metodolojisinde eritmeyi bilmiştir. Weber gibi, Ülgener de, metodolojik açıdan “ *zihni tasarımla iktisadi/toplumsal koşulların ilişkisinin dinamiği*”¹³ ni analiz eden bir yöntem seçmiştir. Ülgener klasik iktisat anlayışının insanı soyut bir “*homo economicus*” olarak ele aldığını ve bunu yaparken de natüralist ve pozitivist bir yaklaşımla yaptığını belirterek bu yaklaşımın insanı sosyal çevresinden tamamen soyutladığını ve irrasyonel etkilerden arındırıldığını söyler bunun çok da doğru olmadığını belirtir. Oysa O'na göre “*iktisadi hayat alelade bir emtia yığını değildir*”¹⁴. Ayrıca O'na göre bu hayata mal ve para akımı şeklinde bakmak iktisatçılar için bir alan kaybı anlamına gelecektir. Ülgener'e göre iktisat, klasiklerin yaptığı gibi soyut modelleme de değildir, tarihselcilerin yaptığı gibi kategorize etme de değildir. Çünkü; iktisadın alanı alabildiğince genişdir. Bu tezini iktisat tarihçisinin durması gerektiği noktayı da belirterek Dopsch'dan alıntı yapmıştır:

*“İktisat tarihi genel olarak kültür tarihi ile beraber çalışmak zorundadır. Fikir ve zihniyet tarihini göz önüne almadan iktisat tarihini anlamaya imkan kalmamıştır. Kapılar ardına dek açık gerek!”*¹⁵.

Baktığımız zaman, Weber'in sosyolojinin konusunu “*toplumsal eylem*” olarak belirlediğini görmekteyiz. Weber'e göre eylemler insanların öznel anlamlar yükledikleri fiillerinden ibarettir. Ama her amaca yönelmiş eylem de toplumsaldır denemez. “*bir davranışın toplumsal eylem niteliği kazanabilmesi için eyleme verilen “anlam”ın mutlaka başkalarının davranışı ile ilişkili olması ve başkalarının*

¹² SAYAR, Ahmet Güner, *Bir İktisatçının Entellektüel Portresi Sabri F. Ülgener*, 1998.s.161, İstanbul, Eren Yayıncılık

¹³ UĞUR, Aydın, “*XIX Yüzyıl Alman Tarih Felsefesi Geleneği ve Türk Bilim Adamı: Prof. Sabri Ülgener.*” *Toplum ve Bilim*, 23:1983:127-132.

¹⁴ ÜLGENER, Sabri, *Darlık Buhranları ve İslam İktisat Siyaseti* :1984.s.4, Ankara, Mayaş.

¹⁵ ÜLGENER, Sabri. *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*. 1981.s.11, İstanbul: Der Yayınları

davranışlarına yönelmesi gerekir”¹⁶. İşte buradan bakıldığında görülmektedir ki, Weber madde-insan ilişkisinden çok insan-insan ilişkisine odaklanmıştır ve bu O’nun bakış açısına göre daha anlamlıdır. Sabri Ülgener de bu noktada Weber’e katılmaktadır ve O’nun da baz aldığı nokta insan-insan ilişkisidir. Zaten bakıldığında Weber’in sosyolojik anlayışını biraz daha irdelediğimizde O sosyolojinin ampirik bir temele dayanması gerekliliğine ve bireyin eylemlerinin ortaya çıkmasında güdüleyici faktörleri ve nedenleri ortaya çıkarması gerektiğini düşünmektedir. Yani bireyin toplumsal eylemlerini güdüleyen kültürel anlamını toplumsal bir zeminde ve bu aracılıkla ortaya çıkarmak gerekir. Ülgener de bu metodolojinin gerekliliğinden bahisle “herhangi bir fiil ve davranış bizim için üstünde durmaya değer bir konu haline getiren derindeki yorumlanabilir ve anlaşılabilir mana ve muhtevasıdır. Sosyal fiil ve davranış tanımak bir bakıma onu dıştan eylem ve hareket tarafı ile görmek kadar içteki bu öz ve mana ile de anlamaktan ibarettir”¹⁷.

---

¹⁶ WEBER, Max. *Economy and Society* (ed.G.Roth and C.Wittich), London University of California Pres. 1978.s.4; SAN, Coşkun, “*Max Weber’de Hukukun ve Meşru Otorite’nin Sosyolojik Analizi*.”(Yayınlanmamış Doktora Tezi), 1970.s.20, Ankara, Ankara Üniversitesi.

¹⁷ ÜLGENER, Sabri. *Zihniyet Adınlar ve İzmler*, 1983.s.18, Ankara, Mayaş.

BÖLÜM-II-

II-1) ÜLGENER'İN TEMEL KAVRAMLARI

1-1)-İktisat Ahlakı

Hiç şüphesiz ki ahlak ve iktisat ahlakı, Ülgener'in temel kavramlarının başında yer alır. Ülgener bu kavrama ilişkin analizini yaparken evvela iktisat ahlakı ve iktisat zihniyetinden bahseder ve ikisinin arasındaki kavramsal ve anlamsal farktan bahseder ve bu ayrım üzerinde durur. İktisat ahlakı uyulması gereken (veya istenen) normların veya hareket kurallarının toplam ifadesi olurken, iktisat zihniyeti gerçek (reel) davranışında kişinin sürdürdüğü değer ve inançların toplamıdır.

İktisat ahlakı, dünya ilişkileri karşısında kişiyi -kulluk görevi ve yükümlülüğü idrakinde olarak- belli bir tavır almaya çağıran saik ve motiflerin topluca ifadesi olarak görülebilir ¹⁸.

Söz gelişi: faiz yasağı ve zekat, dosdoğru iktisadi-mali konu ile ilgili görünseler de, kişinin değer ve tercih ölçülerine yönelmeyip dinin tartışma kabul etmez yasak ve farizaları düzeyinde kaldığı sürece din ve şeriat kuralları arasında yer alır. Bütün bunlar bir noktadan öteye, türlü motivasyonlarla inansın iç dünyasına yönelik bir telkin halini aldıktan sonra, ahlaki (etik) bir muhteva kazanmış sayılırlar. *İktisat ahlakı*, diğer yandan, tek ve dağınık kişi veya grupların değil, çoğunluğun değer ölçülerini hedef aldığına göre, mesajın iletildiği çevrenin geniş ve yaygın bir tabanı oluşturduğuna dikkat etmek gerekir ¹⁹.

Şunu da belirtmekte fayda görmekteyiz ki ; Ülgener'in bu analizinde yani iktisadi ahlakı belirleyen unsurlardan sadece bir tanesi dindir. Bundan başka faktörlere de bakmak gerekmektedir:

“ Zihniyet oluşumuna yön veren faktörlerin, hele iç ve dış etkenlere düşen payın tartışması bu sahifelere sığmaz. Şimdilik birkaç önemli noktaya değinmekle geçebiliriz: evvela belli bir yaşayış ve davranış tarzının (şarklı için el'an aktüel örnek: Pasif-atıl hayatın) belirip ortaya çıkmasında dış etkenlerin şu veya bu ölçüde tesiri dokunmuş olabilir: yerine göre, iklim, siyasi baskı vs. fakat diğer yandan – bizce asıl önemli nokta – o hayatın basit

¹⁸ ÜLGENER, Sabri. *Zihniyet ve Din*.1981.s.23, İstanbul, Der Yayınları.

¹⁹ a.g.e.s.24-25,

‘instenctif’ bir davranıştan ibaret kalmayıp etik-ahlaki ifade kalıpları ile bir dünya görüşü ve anlayışı olarak zihinlere saplanıp yerleşmesinde en etkin rolü manevi-dini faktörün oynadığına şüphe yoktu”²⁰.

1-2)- İktisat Zihniyeti

Günümüz anlamıyla; zihniyet yani bir diğer anlamda bilinç veya felsefeciler arasındaki tanımıyla görüş tarzı anlamında kullanılan zihniyet zihin kavramından gelmektedir²¹. Zihin aslında karar verme sürecinde yer alan düşünme, algılama, yorumlama vb. faktör ve evrelerin bir bütünlüğüdür. Bunun çeşitli tezahürleri söz konusu olabilir: Bilme, düşünme, kişisel özellikler ve karakteristik özellikleri şekillendiren temel belirleyicilerdir. Bu anlamıyla zihniyet zihinle bağlantılıdır ama bunun yanında çeşitli toplumsal ayakları da vardır.

Yukarı da bahsedildiği gibi zihniyeti zihinden ayıran temel ayırıcı faktör de aslında bu toplumsal bağdır. Yani eğer bir toplumu analiz edecekseniz zihniyetini, eğer bir zihniyeti analiz edecekseniz o toplumsal yapıyı analiz etmelisiniz. Çünkü bunlar arasında yumurta mı tavuktan tavuk mu yumurtadan örneği gibi bir bağ söz konusudur.

İşte Ülgener, tam da yukarıdaki bahse ek olarak olması gereken (normatif) ile olan arasında bir ayrımın gerekliliğine inanır. Ama bu ayrımın da her zaman için bize fayda sağlayamayabileceğini de belirtir:

“böyle bir ayrımın, hemen söyleyelim, daima net ve kesin olacağı beklenmemelidir. Birinin nereye kadar uzandığını, öbürünün nereden başlayacağını gösteren hassas ve şaşmaz bir ölçüye sahip değiliz. Fakat bu yalnız konumuza mahsus bir zorluk değildir. Teorik yönü olan ayırmaların hemen hepsi için aynı şey söylenebilir. Ölçünün kesin olmayışı, düşünülen sınıflama ve ayırmadan da kesinlikle el çekmeyi gerektirmez”²².

---

²⁰ ÜLGNER,Sabri. *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*.1981.s.14, İstanbul: Der Yayınları

²¹ AYDIN, Mustafa. “ *Zihniyet Sorunu:Mahiyeti, Oluşumu, Türleri ve Günümüzdeki Bazı Problemleri.*” 1997.s.124. Tezkire:Üç Aylık Derleme,II,11,12:123-152.

²² ÜLGNER,Sabri. *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*.1981.s.21, İstanbul: Der Yayınları

Bu ayrımın kesin bir tarafının olmayışı Ülgener'e göre ontolojik ve teorik temellere dayanmaktadır. Ve bunlardan mütevellit Ülgener'e göre zihniyetin tanımı farklıdır:

“ iktisat süje veya süjelerinin (ister üretici, ister tüketici veya yönetici olsun) benimsedikleri hareket ve davranış normlarının söz veya deyim halinde ve çoğunlukla telkin yollu açılması! Bir bakıma genelde hepsi de belli bir bakış açısından bütünleşmiş haliyle sürdürülen değer hükümleri, tercih ve eğilimler toplama! Daha kısası: dünyaya ve dünya ilişkilerine içten doğru bir tavır alış”²³.

Bu noktadan baktığımız zaman Ülgener'in seçmiş olduğu kavramların anlamsal bir bütünlük arz ettiğini ve her birinin oturduğu bir noktanın olduğu görülür. Zaten bu anlamda bakılırsa mesela; günlük konuşmalarda da birer karşılığı olan ve belli bir zihniyeti (belki) yansıtan birer özdeyiş, özlü söz, ata sözü ve deyim bulmak mümkündür. Ülgener'e göre “*vakit nakittir*”, ve “*acele işe şeytan karışır*” şeklindeki iki deyim, hem bilgi hem de davranış içermeleri ve geniş bir kesimde yansımaları itibarı ile, geleneksel ve modern iki farklı zihniyeti temsil ederler. Hatta daha ötede belli bir dönem ve çağların ortak bir özelliğini yansıtır.

Ülgener bakış açısından bakıldığında zihniyet, genel ifade olarak toplumun dini, ahlaki temelinden temellenerek, siyasi-ekonomik ve bunun gibi faktörlerin birer bileşkesi olup insan- insan, insan-toplum ve insan-doğa ilişkileri şeklinde formülize edilir. Ama bakıldığı zaman bu analiz Weber'de iki faktörlü bir analizdi. Ülgener'de ise bu analizi belirleyen pek çok faktör vardır. Ülgener de ayrımını çoğunlukla etkilendiği kişilerden olan Sombart'a dayandırır. Bu belirleyici şartları coğrafi şartlar, ekonomik konum, din, ahlak, hukuk sosyal ilişki biçimleri ve siyasal yapı olarak sıralar.

Yukarıdaki anlatımlarımızdan da anlaşılacağı gibi Ülgener'in genel anlatımında söz konusu olan ahlak ve zihniyet ayrımı çok da elzem olmasına rağmen bu iki kavram aslında pek de ayrılır nitelikte değildir. Bunlar bir nevi et ve tırnak gibidir. Belki de ahlak işin normatif boyutu ile ilgileniyor ve zihniyet ise işin reelidir denebilir. Zaten Ülgener'in analizlerinde de görüleceği üzere bu iki her ne kadar

---

²³ ÜLGENER, *Sabri. Zihniyet Adınlar ve İzmler*, 1983.s.19, Ankara, Mayaş.

birbirinden ayrılmaz bir nitelik arzetsede aslında birbirlerine zıt olduğu durumlar da vardır.

“Bu farklar, hemen işaret edelim ki, sadece bizim dünyamıza münhasır değildir. Ahlak ve zihniyet çatışmasını belki daha ileri dereceleri ile başka taraflarda da görebiliriz. Hatırımız tabiatı ile aynı asırların Garp dünyası geliyor. Orada da orta çağdan yeni zamanlara çıkarken etkisinin katılmış, donmuş ahlak nizamı ile yenisinin dinamik zihniyeti bir çok noktalarda derin tezatlar içine düşmüştü. Kilise ahlakının asırlardan beri övüp durduğu kanaatkarlık ve ananecilik karşısında sert bir irkilişle baş kaldıran zihniyet malumdur: Hayatın gayesini tevekkül ve inziva yerine kazanma çalışmada arayan, her günkü hareket ve faaliyet düsturlarını üstün bir otoriteden değil, kendi zeka ve mantığından alan iş adamı zihniyeti”²⁴.

Zihniyet kavramına değinmişken onunla ilgili olan veya kanımızca çoğu zaman onunla karıştırılan ideoloji kavramına da değinmek yerinde olacaktır. İdeoloji çeşitli yazarlar ve düşünürlerce tanımlanmış ve denebilir ki hemen herkes bir tanım yapmış ve bu yönde bir yaklaşım sergilemiştir. Bunların göze çarpanlarından biri Karl Marx’ın tanımıdır. Marx’a göre ideoloji yanlı fikir demektir. Bu noktada tabii bir de görüş açısı vardır. Çeşitli yazarlara göre görüş açısı da toplumsal alt yapı ve bir meşru otorite altında palazlanamama özelliğinden dolayı zihniyetten ayrılır. İdeoloji günün birinde savunucu veya kollayıcı otorite bulduğunda iktidara gelebilecektir. Ama aynı şeyi görüş açısı için söylemek mümkün olamamaktadır. Ülgener de ideolojiyi Marx’ın kullandığı anlamda kullanmıştır veya onun kullandığı anlama yakın bir anlamda başkalarınınca kullanıldığından bahseder.

“İdeoloji Marksistlere göre, temeldeki üretim faaliyetinin üst yapıya yansıttığı fikir ve düşünceler olup bunlar temel (alt yapı) çoktan değıştiği halde, mevcut düzenin sürdürülmesinde çıkarı olanlar tarafından değışmez bir geçmiş gibi tekrarlanıp duran yanlı fikirlerdir”²⁵.

Marksistlere göre ideoloji, alt yapı değıştikten sonra, gerçekte ilişkisini kesen günü geçmiş üst yapı kurumlarının ve onlara bağlı çıkarların sürdürülmesinde paravana vazifesi gören fikirler, düşünceler ve kıymet ölçüleridir. Ülgener;

²⁴ ÜLGNER, Sabri. *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*. 1981.s.98-99, İstanbul: Der Yayınları

²⁵ ÜLGNER, Sabri. “İdeoloji”, AK İktisat Ansiklopedisi, I.s.405

“deoloji belli bir toplum kesiminin (grup, sınıf, mezhep, meslek vs. mensuplarının) statüleri ile uyum halinde ve yerine göre davranışlarını haklı ve meşru göstermek üzere- paylaştıkları ortak düşünceler, **mithos’lar** ve değer yargıları toplamıdır”²⁶.

Ülgener’e göre ideoloji sadece kişiye dayanan ve kişi etrafında dönüp duran bir olay değildir. Bunun temelde ve çok güçlü bir toplum ve grup ayağı vardır. Ve düşünürü göre, yalnız düşünce katında oluşan ve orada kalan bir zihin oyunu bir spekülasyon değil onların söz ve yazı halinde açıklanışıdır. Yani kafada duran değil onun dışı vurmuş halidir²⁷.

Yine düşünürümüze göre zihniyet kavramı dünya görüşü, çağın anlayışı, **etos** ve **kültür** ile karşılanabilir; yeter ki tanımlamadaki özellikleri kapsayacak şekilde kullanılсын²⁸.

1-3)- Çözülme

Bir diğer adı da inhitat olan çözülmenin aslında Osmanlı tarihçilerinin üzerinde durduğu çöküş ile bir ilgisi yoktur. Çünkü bunun çöküş ve duraklama anlamları vardır.

“Çözülme sözü ile apayrı ve aslında Osmanlı ülkesinin sınırları aşan bir durumu anlatmak istiyoruz. 15. ve 16. yy.lardan bu yana coğrafi keşiflerin dünya ticaret yollarını Atlantik kıyılarına kaydırmalarından ileri gelen ve görünüşlerini bütün bir bölgede önce ağır ve yavaş, sonraları hızını arttırmış halde ortaya koyan sürekli alçalma döneminin izleri üzerindeyiz”²⁹.

Yukarıda da anlatıldığı üzere bu temel güzergah değişimi devamında bir devrim oluşturmuştur ve bunun da geriye dönüşünü hiçbir güç yapamamıştır. Bunun da zihniyet değişimi gibi bir etkisi olmuştur. Aslında bu durum Osmanlı devleti için en can alıcı durum olmuştur. Ve ne acıdır ki, çoğu tarihçi de bunu bir paradoks olarak değerlendirmiş ve içinden çıkamamıştır.

²⁶ ÜLGENER, Sabri. *Zihniyet Aydınlar ve İzmler*, 1983.s.98, Ankara, Mayıs.

²⁷ ÜLGENER, Sabri. *Zihniyet Aydınlar ve İzmler*, 1983.s.98, Ankara, Mayıs.

²⁸ a.g.e.s.21,

²⁹ ÜLGENER, Sabri. *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*.2006.s.18 İstanbul: Derin Yayınları

“ Osmanlı devletinin parlak yükseliş devri bütün bir bölgenin azar azar, fakat karar bir çözülme devrine rastlıyordu. Aslına bakılırsa, uyanık ve ileri görüşlü Osmanlı padişah ve ricali bu fatal gidişin farkına varmamış değillerdi. Yavuz Selim’in, yangına yetişir gibi, acele tarafından Mısır seferini basit bir istila hırsından çok adım adım gerilemekte olan Akdeniz’in ve dolayısı ile imparatorluğun o dönüşü olmayan kader çizgisini göğüslemek üzere stratejik bir geçidi elde tutma çabasına bağlamak yanlış olmazdı...fakat hiç birinin kader çizgisini, tabiri tekrarlayalım, dönüşü olmayan gidişi ve değiştirmeye gücü yetmemiştir”³⁰.

Ülgener işte tam da bu durumu Batı karşısında geride kalış ve çözülme olarak görmektedir. O’nun gözünde bu durum **Ortaçağlaşma**’dan başka bir şey değildir.

1-4)- Ortaçağ(laşma)

Ülgener’e göre ortaçağ terimi, kavramı veya tabiri ne dersek diyelim aslında talihsiz bir kavram olmuştur. Çünkü gerek düşünürler gerekse de tarihçiler yaptıkları tahliller ve analizlerde herhangi bir tarih kategorisine yerleştiremedikleri ve kategorize edemedikleri olayları, kavramları ve davranış kalıplarını ortaçağa mal etmişlerdir. Bir açıdan bu durum bir talihsizlik ifadesidir. Ki buna rağmen zaten çoğu tarihçi ve düşünürün de üzerinde durduğu gibi aslında bu çağın veya herhangi bir çağın başlangıç ve bitiş tarihleri için kesin bir şey söylemek veya kesin bir tarih vermek yanlış olacaktır. Ülgener;

“Alışılmış çağ taksimatında alt alta sıralanan kademelerden her biri bütün ülkelerde ve kültür çevrelerinde başı ve sonu mutlaka aynı zamana sığdırılması gereken bir tarih aşamasını değil, belki uzun bir zaman zaman süresi içinde boyutları ileriye veya geriye kayabilen bir yaşayış stilini toplu ve tipik olarak tanıtmak hedefini güder”³¹ der.

Ortaçağ(laşma) dedik ama acaba bu analize konu mefhumun alamet-i farikası neydi? Ne olunca ortaçağlaşırdı? Hiç şüphesiz ki her çağda veya yaşam evresinde olduğu gibi düşünürümüzün dikkate aldığı dönemin de kendine özgü karakteristik

---

³⁰ ÜLGENER,Sabri. *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*.2006.s.19 İstanbul: Derin Yayınları

³¹a.g.e.s.20

özellikleri vardı. Ve bu özellikler alt ve üst tanımları ile ve toplumun her katmanındaki değişik hayat tarzları ile bir bütünü oluşturmaktaydı. Ülgener'e göre **ortaçağın temel karakteristiği** şöyledir:

- 1- Büyük toprak mülkiyeti ve toprağa dayalı hakimiyet şekli; bu durum yerine göre büyük çiftlik ve arazi şeklinde tezahür etmekteydi. Bu durum, toprağın başladığı ve bittiği sınırla sınırlanmıştı. Bu durum aynı zamanda bir merkeziyetçilik örneği idi.
- 2- Aynı iktisat söz konusu idi. Çünkü, bu devirde para vb. menkul değerler ikinci planda gelmekte idi. Genellikle ön plana çıkan değerler gayri menkullerdi. Bunun da bir nedeni, servetin ve zenginliğin büyük oranda toprağa dayanması ve kaynağını ondan alması idi.
- 3- Kendine has bir teşebbüs formunun oluşu. Bu formda göze çarpan nitelik ise, şehir dışında ve etrafında tarım, şehir içinde basit çarşı esnafı ve loncaları. Tabi bu da belli transit ve yol kavşaklarında daha canlı idi diğer kısımlarda gayet sönüktü.
- 4- Yine kendine münhasır bir cemiyet anlayışı. Bu da yine büyük toprak ağalığı ve eşraflığına dayalı bir nevi bir ağalık sistemi idi. Asıl ve nesep iddiası ve toprağa dayalı durgun bir ekonomik ve toplumsal anlayıştı. Yine bu ağır ve hareketsiz ekonomik yapı içinde ağır ve hareketsiz-**tradisyonalist lonca** ve **san'at** anlayışı. İşte tüm bu mistik ve durgun yapının karkasını oluşturduğu kocaman bir **ORTAÇAĞ**(laşma)

Ülgener bu temel kategorizasyonu yaptıktan sonra bunun boyutunu ve neden böyle olduğu analizine yer vermektedir.

*“ Saydığımız dış ve iç karakteristikler Orta ve Batı Avrupa memleketleriyle bir kısım Şark ülkelerinde en fazla 5-15. asırlar arasında bir araya geldikleri geldikleri için, Ortaçağ sözü o asırlara alem olup kalmıştır. Fakat ondan ötesi? İki medeniyet dünyasını ayıran farklar en evvel burada belli oluyor: Garpta Ortaçağ 13 ve 14. asırlardan beri iç ve dış karakteristikleriyle yavaş yavaş silinmeye yüz tutarken, Şarkta, hususiyle Osmanlı imparatorluğunda kısa süren idari ve askeri yükseliş devri aşıldıktan sonra yoluna eski hızıyla devam etmiş görünüyor. Bu, bir bakıma **Ortaçağın devamı** yahut araya giren*

fasıla hesaba katılmak istenirse, Ortaçağa dönüş demektir. Bu dönüşün semptomları malumdur: imparatorluğun uzak ve kenar vilayetlerinde yer yer baş kaldıran isyan ve kıyamların hazırladığı veya hız verdiği siyasi merkezîyetçilik (merkezi otoriteden tekrar eyalet beyliklerine dağılma ve ufalanma)”³².

Yani ticaret yollarından doğudan batıya kayışı, şark vilayetlerinde ticaretin daralması, şehirlerin etrafında ziraate, şehirlerde dar basık sanat kadrolarına kayışı (bir nevi çarşı esnafılığı) ve aynı ekonominin giderek ağırlık kazanması gibi sebepler başlı başına birer ortaçağlaşma ve gerileme demektir. Bundan dolayıdır ki, Ortaçağlaşmanın bu faktörleri aslında en derin etkilerini de zihniyet üzerinde oluşturmuşlardır.

1-5)- Fütüvvet ve Tasavvuf

Ülgener’in analizinde göze çarpan bir diğer husus ise fütüvvet ve tasavvuf kavramlarının önemli olduğudur. Ki Ülgener, bu iki kavramı birlikte kullanmıştır. Bunu da yaparken bu iki unsurun toplumsal yansımalarının birlikte olduğu ve hatta bir işbirliği halinde olduklarından bahseder. Çünkü, bu iki unsurun hem yapı ve hem de işleyiş benzerlikleri vardır. Bu durum da aslında Batıdakinden daha farklı ve daha etkili idi. Peki Ülgener’e göre ne idi işin aslı ve bu kavramların kendi bakış açısına göre anlamı ve tanımını ne idi?

“İlk ve öz İslam’dan geniş bir kavisle İslam mistizmine sapan yol kavşağındayız. Bir bakıma içe ve derine kapanışın uzun ve zahmetli yolu demek de mümkün. Hareketin başını çeken güçlü akım ise Tasavvuf: Orta Asya ve kısmen Hind İran karışımı inançların (arada belki ilk Yunan ve Hıritiyan etkileri de eksik değil) İslami unsurlarla yoğruluşundan vücut bulmuş bir gövde akımı”³³.

İşte tam da bu noktadan hareketle (Ülgener’in analizi ışığında) denebilir ki; aslında bir nevi bu durağan ve hareketsiz yapının veya belki de geri kalmışlığın en önemli sebeplerinden olan bu anlayışın İlk ve orijinal İslamla pek de alakası yoktur. Yani bu durum aslında pür anlamı ile aslında ne tam İslam idi ne de değildi. Bu

³² ÜLGENER, Sabri. *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*.2006.s.22. İstanbul: Derin Yayınları

³³ ÜLGENER, Sabri. *Zihniyet ve Din*.1981.s.75, İstanbul, Der Yayınları.

durağan yapının sebebi bu durumu bir çok kültürün oluşturması ve temel olan veya feyiz kaynağı olan kültürlerin de aslında pek de tamah olmadıkları ortadadır. Çünkü, durum o derece bir atıllık ve kanaatkarlık ve durağanlık doğuruyordu ki toplumsal anlamda tabiri caizse neredeyse yaprak kımıldamıyordu.

*“... yerden bitercesine üretip peşine taktığı tarikatlarla beraber 12. ve 13. yüzyıllardan bu yana Anadolu insanının çilesi ile içli dışlı olmuş! Moğol istilalarının, ardı arkası kesilmeyen sürgün ve baskınların yerinden yurdundan ettiği perişan kütleler karşısında bir huzur ve güven köşesi”*³⁴.

Diğer analizlerimizde de değindiğimiz üzere Ülgener Osmanlı toplumunu merkez ve taşra diye ikiye ayırmaktadır. Taşradan merkeze taşınma vardı ama bunun bazı koşulları vardı. Bunun en büyük yolu çeşitli vesilelerle saraya yaklaşmaktı. Sarayda yukarılara yükselmenin yolları vardı. Bu da Batını anlamda tasavvuftan geçmekte idi.

Tasavvuf denince akla gelen bir diğer kavramsa zühdtür. Kaynaklara bakıldığı zaman, zühd kavramının aslında İslam dininin ta ilk yıllarından beri kullanıldığını ve hayatın içinde bir olgu olduğunu görmekteyiz. Ama tasavvuf konusunda aynı şeyi söylemek pek de mümkün olmamaktadır. Tasavvufa baktığımız zaman, bu kavramın da IX.yy civarına dayandığını görürüz. Ayrıca, zühdün İslamın beşiği olan Hicaz bölgesinde çıktığı ama tasavvufun ise daha çok bir tarihsel ve mitolojik anlamda bir geleneğe sahip İran, Suriye ve Mısır gibi ülkeler ve bölgelerde kendine hayat sahası bulduğunu görmekteyiz. Ve bakıldığında yine, tasavvufun öncüleri sayılabilecek şahısların daha çok bu sözü edilen bölgelerde olduğu görülebilecektir³⁵.

Denebilir ki, Peygamber efendimiz döneminde belki temeli atılan bu zühd kavramı ve onu şîara edinen bireylerin zamanla toplumsal değişime karşı çıkmışlardır. Dini anlamda kendi öz benliklerini korumak adına bu değişimlere olabildiğince ayak diremişlerdir. Ve bunun sonucu olarak da zahidler kendilerini toplumdan soyutlamışlardır.

“Tarihsel perspektif içinde tasavvufun, bizzat teorik çerçevede İslam’ın içinden doğan bir mistik vakıa olmaktan ziyade, zühd hareketinin, İslam’ın ilk yüzyılından itibaren, önce Emevi, sonra Abbasi İmparatorluğunun

³⁴ ÜLGENER, Sabri. *Zihniyet ve Din*.1981.s.73, İstanbul, Der Yayınları.

³⁵ OCAK, Ahmet Yaşar, “İslam Tasavvuf ve Tarikatlar.”, *Türkiye Günlüğü*, 45,Mart-Nisan,1997.s. 8

alabildiğince geniş toprakları üzerinde, İran ve eski Mezopotamya'daki özellikle Budizm, Maniheizm gibi dinlere dayalı Hind- İran mistik kültürleriyle, Helenistik dönemin yeni Eflatuncu felsefenin etkileriyle ve nihayet köklü bir Yahudi ve Hıristiyan mistik geleneğinin kalıntılarını taşıyan, Mısır ve Suriye bölgelerindeki mistik kültürlerle etkileşime girerek bir sentezin ürünü olduğu ileri sürülmektedir”³⁶.

Ayrıca, bu bahiste şunu da belirtelim ki, bu tasavvuf ehlinin kendilerini dayandırdıkları bir tarihsel boyut da vardı. Onlar, kendilerini Peygamber efendimiz dönemindeki ashab-ı suffa denilen bir grup genç ve bekar- zahid sahabenin ve hatta Hz. Peygamberimizin damadı olan Hz. Ali'nin vesilesi ile kendilerini bizzat Hz. Peygambere dayandırma çabası içindeydiler.

Zamanla bu tasavvuf anlayışı geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. Ve bunların da doğal olarak önderleri türemiştir. Bu önderler şeyh veya müridlerdi. Bunların temel bir felsefesi vardı. O da, yola öndersiz çıkılamayacağıydı. Bu önderlerin önderliğinde birer “**tarikât**” kurulmaya başlanmıştır.

*“Tarikatlar dönemi bir bakıma artık, tasavvufî nazariyeler döneminin sona eriş, münhasıran resmi ayin ve erkan (**ritüeller**) hakimiyeti devrinin başlayış dönemi sayılabilir. Dolayısı ile tasavvufun tarikatlar haline dönüşümü, bir anlamda İslam düşüncesine derin mistik boyutlar katan teorik tasavvufun sonunu hazırlamış sayılabilir ki, İslam dünyasındaki tasavvufun bugünkü manzarası da, tarikatlar hakimiyetindeki bu ikinci dönemin bir uzantısından başka bir şey değildir”³⁷.*

Bu tarikatların, Osmanlıda ne denli güçlü oldukları çeşitli eserlerde çeşitli tarih bilimciler tarafından dile getirilmiştir. Bu yapının Osmanlı içindeki nüfuzu devlet adamlarını hep temkinli olmaya itmiştir. Tarikat mensupları Osmanlı toplumunda (aslında günümüzde de) hep siyasetten ve devlet yönetiminden uzak durmuşlardır ve hep kendileri ile politika arasına mesafe koymuşlardır. Hatta tarihsel sürece bakıldığında Anadolu'nun kurtuluşu mücadelesinde Mustafa Kemal'in bile

---

³⁶ a.g.e .s. 7.

³⁷ a.g.e. s. 9.

çeşitli tarikat liderlerine çeşitli zamanlarda mektuplar yazarak ve telkinlerde bulunarak Anadolu hareketine destek vermelerini istemiştir³⁸.

Ülgener'e göre bu denli etkin bir yapının, toplumsal yapı üzerindeki etkisi yadsınamaz.

*“Dünya hazlarına ve nimetlerine hiçbir zaman kayıtsız olmamakla beraber o uğurda acele telaş ve gelecek kaygısı ile ömür tüketmekten hoşlanmayan; otorite ve gelenek kayıtlarıyla çepeçevre kuşatılmış (merkezden kırsal çevreye daha da yumuşak ve teslimiyetkar) hesabında, yol ve yordamında götürü insan”*³⁹.

Tasavvufla birlikte, İslam'ın ilk ve öz kaynaklarındaki anlayışın değiştiği görülmektedir. İslam'ın ilk ve öz kaynaklarında dünya; madde ve eşya olarak uzağında durulması gereken bir nesne değil, ancak gurur, kibir, azamet tarafı ile kulu Tanrıdan uzaklaştırdığı ölçüde red ve inkarı gereken bir varlıktır. Tasavvuf ise bu anlayışı daha da keskinleştirerek dünyayı toptan reddetmeye yönelmiştir. Tasavvuf çevreye, eşyaya ve zamana getirdiği yeni yorumları ile içine kapalı, kapanma ihtiyacından doğmuş bir cemaatleşme olarak karşımıza çıkar⁴⁰.

Bu konuda düşünürün üzerinde durduğu bir başka nokta da, Osmanlıdaki bu tasavvuf anlayışının bir homojeniteye sahip olmadığıdır. Ülgener'e göre burada bir ayırım vardı ve O'na göre ayırım Batınlık ve Melamilik şeklinde idi. Ülgener'e göre Batının aydınlanmayı ve ilerleyişi yaşamasına rağmen Osmanlı'nın geri kalmışlığının sebebi bu Batınlığın bir sonucudur. Ülgener'e göre aslında fütüvvetin dinle İslam'la bir alıp veremediği yoktur. Fütüvvet aslında dürüstlük, mertlik, gözüpeklik anlamlarına gelirken ve Anadolu'da rağbet görürken ve iyi bir prestiji varken ne zamanki tasavvufla etkileşime girdi o zaman olayın rengi değişti. Zaten bakıldığı zaman 12. ve 13. yy.lara kadar Anadolu'da halkın ve esnafın-zanaatkarın fütüvvet ve ahi teşkilatı şeklinde gayet hoş bir şekilde organize olduğu bilinmektedir. Fütüvvet esasında bu gruplara verilen addı. Bunların mensupları da ahilerdi. Ve bir

---

³⁸ DEMİRCİ, Mehmet. “Türkiye'nin Çağdaşlaşma Sürecinde Tarikatlar.” Türkiye Günlüğü , 45, Mart-Nisan, 1997.s. 18

³⁹ ÜLGENER, Sabri. *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*.1981.s.74, İstanbul: Der Yayınları

⁴⁰ a.g.e.s.74.

de uyması gereken kurallarını belirleyen yazılı veya sözlü bir anayasaları vardı. Bu ise fütüvvetname idi.

“ Fütüvvetler başından beri tarikat havasını sürdürdükleri için temsil ettikleri ahlak anlayışı da tasavvufun ve geniş ölçüde Batınileşmiş haliyle tarikatların bir yan dalı ve belki tamamlayıcı bir cüz’ü görünümünü muhafaza etmiştir. Yapı ve kuruluş şartlar iki taraf için de aynı özellikleri taşır. Dış dünyanın kahır ve zulmü karşısında saflarını sıklaştırarak tarikatlar halinde el ve gönül birliği etmek sahipsiz ve korumasız kütle için nasıl bir ihtiyaç halini almışsa, aynı sebepler hiç şaşmadan meslek kadroları için de aynı sonucu doğurmuş olacaktı ”⁴¹.

Pirinin veya şeyhinin dediğinden çıkan, ustasını dinlemeyen kişinin azaba düşer olacağı inancı hakim olmaya başlamıştı. Fütüvvet müessesesinin aslında dünyevi bir yapı arz etmesine rağmen, zamanla dini bir motife bürünmesinin birer sonucudur bu tespitler. Onun içindir ki Ülgener, analizinde, bu iki kavramı, yani Osmanlı iktisadiyatını etkileyen bu iki olguyu bir arada ele almıştır. Tasavvuf bu yapıda yer alan sınıfın yani esnafın ve sanat erbabının- orta sınıfın ahlaki boyutunu oluştururken, fütüvvet, bunların sosyal hayattaki, iktisadi yaşantıdaki kurallarını belirlemekteydi.

II-2)- ÜLGENER’DE ZİHNİYET

Ülgener’in zihniyet analizi belki de bu çalışmamızın en temel yapı taşlarından biridir. Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki, Ülgener, Batı dünyasındaki kimi düşünürlerde olduğu gibi bu tip toplumsal analizlerde her zaman **“bir sebep eşittir bir sonuç”** felsefesinden yola çıkmamaktadır. O’na göre bir toplumsal olayın birden çok sebebi ve birden çok sonucu vardır. Ve bunlar aslında birbirinin içine geçmiş bir yapı arz etmektedir. Yani biz bir zihniyet araştırması yapıyorsak, somut tarihsel verilerden, donelerden yola çıkarak bunu halledemeyiz. Çünkü, zaten zihniyet başlıbaşına karışık bir olgudur. Yani örneğin, birileri Osmanlı’nın geri kalmışlığını dinde ararken, bazıları bunun dinden uzaklaşmaktan kaynaklandığını söylemektedir.

---

⁴¹ ÜLGENER, Sabri. *Zihniyet ve Din*.1981.s.89, İstanbul, Der Yayınları.

O halde yapılması gereken şey ise bu dini olguların zaman zaman ve boyut boyut değerlerini ve toplumsal ağırlıklarını incelemektir.

Ülgener, Weber sosyolojisinin eksik bıraktığı bir alanda, İslam toplumlarında rasyonel iş örgütlenmesinin ve modern kapitalizmin niçin gelişemediğini araştıran bir çalışma çerçevesinin içinde kendi zihniyet araştırmalarını sürdürmüştür⁴². Yani Ülgener'e göre asıl sorun bir toplumda kazanma hırsının ve para aşkının yüksek olup diğerinde ise düşük olması değildi, asıl sorun zihniyet farkı idi ve zihniyet değişimi idi.

“Geriye bakarak artık rahatlıkla söyleyebiliyoruz ki, kazanma gayreti, kabına sığmayan macera hevesi prekapitalist dünyanın hiçbir zaman yabancı olmamıştır. Bütün mesele doku altında birikmiş bu ihtirasın (insanın yaradılışının neredeyse o değişmez- “constant”- diyeceğimiz temel özelliğinin) zamanla nereye doğru yol almış olacağını kestirebilmekten ibarettir. Batı ile ayrılış noktasını da burada aramak gerekecekti: Biri temelde normal ve mutlak kazanç imkanlarını kaybederek sonunda ister istemez loş ve sapa yollara yönelirken, öbürü kapitalist organizasyon ve hukuk formlarının kuruluşu ile birlikte dar ve eğri yollardan düzlüğe çıkmanın yönünü ve yönetimini bulmuş oluyordu”⁴³.

Yukarıdaki ifadelerden de anlaşılacağı üzere, Ülgener, bu sorunsalı yani Osmanlı veya genel itibarıyla Şark dünyası neden geri kaldı sorunsalını işlerken yapının bütününe ele almıştır.

Bu bahiste , Ülgener, Max Weber'i de inceler. Çünkü, O'na göre Weber bu yolda dikkate alınması icap eden kişilerin başında gelmekteydi.

“Max Weber'in ileri sürdüğü tez, yirminci asrın başlangıcında çok şaşırtıcı bir tesir hasıl etmiş ve bir çok münakaşalara sebebiyet vermiştir; ilk intibahın bu derece şaşırtıcı olmasını haklı görmek lazım gelir; zira kapitalizmin köklerini kimi teknik hususiyetlerde, kimi para ekonomisinin inkişafında, yahut umumiyetle kar ve temettu teminine müsait bir sahada ararken o,

⁴² ÖZKİRAZ, Ahmet, Sabri F. Ülgener'de Zihniyet Analizi, 2000.s.176, Ankara, a yayınevi.

⁴³ ÜLGENER, Sabri. İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası.2006.s.256. İstanbul: Derin Yayınları.

kapitalizmi kar ve temettu hırsına düşman “zühdi-asketisck” bir muhitte aramak lüzumunu ileri sürdü”⁴⁴.

Weber'in analizine bakıldığı zaman, O'na göre de kazanç ihtirasının insanın doğasında var olduğu kabul edilmesi gereken bir gerçektir. Ama bilinen anlamıyla yani modern anlamda kapitalizmi doğuran saikin sadece kazanma hırsı olduğunu savunmak da safdillik olur. Yani, Weber bu noktada, fabrikadaki bir üretimi, talanla, vurgunla yapılan bir kazanca her daim yeğlemiştir. Belki de kapitalizm, bu irrasyonel güdüyü bir yerde dizginleyen ve onu daha akli başında bir sisteme tabi tutan ve frenleyen bir sistemdir. Ancak, Batı, modern zamanlarda farklı bir tür kapitalizm üretti: *“biçimsel özgür emeğin, ussal kapitalist işletme olarak örgütlenişi”⁴⁵*. Bu noktada Weber'e göre ev ve atölyenin birbirinden ayrılması elzemdi ve bunun da doğal sonucu olarak rasyonel bir muhasebe de gerekliydi. Çünkü, kapitalizmin ilk şekli ile modern anlamda kapitalizm ancak bu şekilde birbirinden ayrılabilirdi.

II-2-1) ÜLGENER'İN BAKIŞ AÇISI

Weber'in temel yaklaşım tarzını işledikten sonra Ülgener'in bu noktadaki yaklaşım tarzına gelecek olursak, Ülgener'de yukarıdaki sayfalarımızda da anlatmaya çalıştığımız ahlak-zihniyet ayrımı veya gerektiğinde birlikteliğinin analizinin büyük bir yer kapladığı görülmektedir. Ülgener'e göre olması gerekeni ifade eden ahlakla olanı ifade eden zihniyet arasında zamanla fark oluşmuş ve bunun toplumun değişik katmanlarına uygulanışı farklı olmuştur. Demek istediğimiz ahlaki gereklilikler toplumun alt katmanlarına daha acımasız ve gaddarca uygulanırken toplumun üst kademelerindekilerin pek de umurlarında olmayan bir durum söz konusu idi. Yani onlar buna muğayir de davransalar bir yolunu bulup yırtabiliyorlardı.

“İçtimai hayatta muhtelif sınıflar, kendilerine göre hakları ve külfetleri ile aşağıdan yukarıya kademelendiği gibi, ahlak normları da kanaat ve tevazu ölçüsü ile aynı şekilde alttan üste bölünmüş ve kademelenmiştir. Üste çıktıkça bol müsamaha ve imtiyaz; alta düştükçe o nispette sert ve mutaassıp bir

⁴⁴ ÜLGENER, Sabri, *Darlık Buhranları ve İslam İktisat Siyaseti*. 1984.s.28, Ankara, Mayaş.

⁴⁵ WEBER, Max, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhü*. (Çev.Zeynep Aruoba), 1997.s.20.İstanbul Hit Yayınları.

kayıtlama! Aşağıda kalan veya aşağıya düşen aynı zamanda tevekkül, kanaat ve itidal cihetinden en sert müsamahasızlığa çarpılmakta, üste ve yukarıya tırmanabilen ise o yoldaki tenbih ve telkinlere muhatap tutulmaktan kurtulmuş olmaktadır”⁴⁶.

Ülgener’e göre bu gibi taviz ve imtiyazlar bazı sınıflara verilmişti. Bu sınıflar iki gruba ayrılır: “*Dünyevi açıdan; hakim ve savaşan grup (askeriye), dini açıdan ise manevi nüfuz ve iktidar sahipleri*”⁴⁷.

Bakıldığı zaman, ortaçağ ahlakını oluşturan bir sürü unsurun olduğu görülecektir. Bu unsurların en önemlilerinin din ve maneviyat olduğu görülecektir. Ortaçağ insanının dünya görüşü ve ahlaki yapı aslında sistematik olarak bir ahengi ifade etmekteydi. Bu şuna benzerdi; nasıl ki, kilise yapı ve mimari olarak yukarıdan aşağıya yani yüksekten alçağa sıralanıyor ve boy gösteriyor idiyse toplum da öyle bir yapıya bürünmüştü.

Her sistemde olduğu gibi, ortaçağ ahlakında da bir varoluş ve yoğrulup bir olgunluk devresine gelme gibi evreler söz konusudur. İşte tam da bu basic unsurlar aslında Ülgener’e göre, bu Ortaçağ ahlakının temelini oluşturmaktaydı. Yani bu unsurlar aslında birer alt yapı niteliğindeydiler. Ülgener, bu kıymetleri “*temel kıymetler*” olarak niteler. Çünkü, bu temel nitelikler, aslında skolastik düşünceden de eskiydi.

Ülgener’in anlayışına göre, etkisi günümüze kadar da süren ortaçağ ahlaki yapısal olarak maddeleşmemiş bir yapıya sahipti. Yani iktisadi saiklerden uzak bir yapıya sahipti. Çünkü, bu insanlara göre bunun gibi iktisadi kaygılar boş ve kuru şeylerdi. Bunların ötesinde üst sınıfı daha da memnun eden şan, şeref, nişan ve ehli keyiflik söz konusu idi. Zaten bu üst tabakalarda mal ve servet biriktirmek bizzat bir iktisadi ihtiyaçtan kaynaklandığı için değil de, asalet ve gösteriş teminine vasıta oldukları ölçüsünde kıymetlidir.

“ Hükümdarı ve mensuplarını iktisadi faaliyetten uzak tutan bu düşünce Garpta Merkantilizmle beraber yavaş yavaş ortadan kalkarken, bizde devletin bir nev’i resmi zihniyeti halinde yerleşip kalmıştır. Bir Osmanlı vezirinin ağzından “ Devlet-i Aliyye ticaretin vücut ve ademini müsavi addeder ve

---

⁴⁶ ÜLGENER,Sabri. *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*.1981.s.103, İstanbul: Der Yayınları

⁴⁷ a.g.e.s.103.

yalnız menafi-i ticarete nef'-i mülki edemez” şeklinde sadır olan söz o zihniyetin örneklerindedir”⁴⁸.

Yani görülüyor ki, Osmanlıda temelinde insanların bir iktisadiyat derdi yoktu. Zaten üst tabaka, o tabakanın kendilerine vermiş olduğu nişandan ve ayrıcalıktan yararlanıyordu. Enteresandır ki, asıl olarak iktisadi bir gaileye sahip olması gereken esnaf ve zanaatkarların da bu yönde bir kaygıları yoktu. Bunun en güzel örnekleri belki de uzun deniz seferlerinin alışıldık usuller dışında daha haşin ve daha güçlü şekilde yapılması idi. Bu seferlerin ve baskınların aslında iktisadiyatla bir alakaları yoktu. Çünkü, ulu orta girilip insanların mallarına el konuluyordu. Ve öyle bir noktaya varılmıştır ki uzun zaman yağmacı ve gerçek tüccar birbirinden ayırt edilemez olmuştur. Ve bu anlayış belli bir dönem için Şark ve Garp'ta aynıdır.

Baktığımız zaman, aynı durumların, 12. ve 13. yy.larda yaşanan siyasal ve toplumsal olaylardan dolayı, ahilik teşkilatında da yaşandığını kolaylıkla görebilmekteyiz. Bir de bunun esnaf ayağı vardır. Bahsedilen durum esnafta da görülebilmektedir. Yani, bir iktisadi ve toplumsal alt yapısı olan ahilik de artık siyasal ve dinsel boyutu ile halk arasında tanınıyordu ve belki de bu yolla prim yapıyordu.

“ Bu hal yalnız esnaf topluluklarına münhasır değildir. Fütüvvetler yanında tarikatların da aynı suretle kapanma ve cemaatleşme ihtiyacından doğduklarını biliyoruz. Netice hepsinde birdir: Uzun zaman belki de bir ömür boyunca bir arada yaşamak, toplu ve beraber çalışmak ve aynı imanı gütmek alışkanlığına, dış muhitin şu veya bu ölçüde baskısı katılınca, o toplulukların her biri selameti büsbütün kendi içine çevrilmek ve kapanmakta arayacaktı. Bu bakımdan tarikatlar gibi esnaf teşkilatının da bir nevi korunma insiyakından doğdukları düşünülebilir”⁴⁹.

Ülgener'e göre doğaldır ki, bu grup ve oluşumlar kedilerini dış baskılardan ve müdahalelerden korumak adına bu denli birbirlerine bağlı idiler ve bu aslında onlara toplumsal bir dinamizm kazandırmaktaydı. Bunun yanında, bu grupların temel birleşim noktalarının dünya malına fazla tamah etmeyip aslında ahirete ve din-imana yönelmeleri olduğu görülür. Eğer bir kişi veya grup palazlanıp devlete karşı çıkacaksa veya toplumu isyana teşvik gibi hareketlere girişecekse, bunun da önüne

---

⁴⁸ a.g.e.s.55.

⁴⁹ a.g.e.s.57.

geçilir, bu tip hareketler yerilir diğer taraftan bunun tam tersi anlamında gelen uhrevi ve mistik şeylerse övülürdü.

Öte yandan, ortaçağ ahlakının da belirttiğimiz gibi etkilendiği ve etkilediği ahlaki ve siyasî çerçeveler olmuştur. Mesela, ortaçağ ahlaki yapısı, aslı nefsanî hazlardan uzak durmak anlamına gelen fütüvveti, şir, pir gibi farklı anlamları olan kavramları daha çok kendi ahlaki yapısına uygun bir yapıya büründürmüştür.

Ortaçağ toplumsal yapısı, dünya malına ve çevre bağlarına gerekenden daha çok uzaklık atfetmiştir. Olması gerekenden daha uzak durmuştur. Bu da bir mesafe kavramını doğurmuştur. “*Selamete çıkan tek yol, fütüvvet edebiyatının dili ile, halktan yana kapusunu bağlaya, haktan yana aç*” düsturundan geçmekteydi. Bu doğal olarak bir toplumsal gruplaşma ve küçük küçük cemaatleşme ve öbekleşmeyi doğurmaktaydı. Çünkü; toplumsal ilişkiler ve yakınlıklar kendi çapında hüsrana sebep olabilmekte idi. O zaman çare neydi? Çare bir cemaate girmekti.

II-2-2)- ÜLGENER ZİHNİYETİ IŞIĞINDA GERİLEMENİN SEBEPLERİ

Bahsimizin ta en başından beri bir noktaya temas etmekteyiz: Ülgener’e göre biz yani Şark dünyası veya daha özele inecek olursak Osmanlı neden geri kaldı? Bunun zihinsen ve toplumsal-sosyoekonomik alt yapısı nelerdi? İşte bu başlığımız altında bu durumu biraz daha irdeleme şansı bulacağız.

Ülgener’in bu konudaki genel bakış açısını incelediğimizde, O’nun gerileyişin sebeplerini, müzmin sebepler ve bu gerileyişi hızlandıran ve tamamlayan sebepler olarak ikiye ayırdığını görmekteyiz.

Müzmin sebeplerimiz; kar ve teşebbüs zihniyetinin rasyonelleşmemesi olarak tanımlanabilir. Çünkü, klasik anlamıyla kar ve kazanç hevesi kavramları farklı şeylerdir. Yani kar kavramı, kazanma hevesinden daha dar ele alınmalıdır. Yani kazanç hevesi herhangi bir biçimde kazanç hırsını bastırmak iken, kar kavramı daha sistematik ve daha dar bir anlama sahiptir. Aslına bakılırsa, karın normal kazanç yollarından elde edildiği noktası ayırt edici bir noktadır. Eğer bir kazanç hevesi normal bir ticaret yoluna yöneltilmiş ise burada kardan söz etmek mümkündür Ülgener’e göre ⁵⁰. Bu noktada ayrıca dikkatle baktığımız zaman, Batı dünyasının bu

---

⁵⁰ a.g.e.s.129

kazanma hevesini 16.yy'dan itibaren rasyonelleştirdiğini ve 19 yy'daki sanayi devrimine doğru emin adımlarla yürüdüğünü, buna mukabil Osmanlının tam tersi yönde hareket ettiğini görebilmekteyiz.

“Şark ticaretinin ve arkasından iç pazarların tıkanma ve kapanması; içerde ve dışarıda emniyet noksanı (zaten deminkinın sebepleri arasında); normal yollarla servet ve kapital birikimini zorlaştıran bu dış sebeplere manevi faktörü katmayı da unutmamalı; her şeyden evvel, Türk- Müslüman çoğunluğuna gündelik ticaret hayatını tıkayan feodal zihniyet (ağalık ve efendilik şuuru) ile, onun hemen yanı başında, mazbut bir iş hayatına zaten yar olmayacak bir ruh ve asap gevşekliği istikametinde müessir olan ahlak ve tasavvuf terbiyesi! Bütün bu sebeplerin altlı üstlü tesirleri – aralarında öncelik (priorite) davası şimdilik bir kenara bırakılarak- topluca dikkate alınsın; neticenin nereye vardığı kendiliğinden anlaşılmalı olur”⁵¹.

II-2-2A) - Müzmin sebepler diyebileceğimiz sebepler:

Ülgenere göre; Anadolu coğrafyası zaten bir transit ticaret merkeziydi. Bu merkez içinde oluşmuş bir ticaret kapitalizmi vardı. Bu ticaret kapitalizmi sınıfı Ortaçağın sonlarına doğru bu gelişimlerini tamamlayamadı veya devam ettiremedi. Bunun yanında tekrar Ortaçağlaşmayla birlikte, aslında arada sırada görülen ve dibe köşeye saklanmış da olsa oluşan bu eski ticaret erbabı da esnaflaşmıştır. Ve tabiri caizse bu alanda cüce kalmıştır. Bu da doğal olarak bir rasyonalizmi doğurmamıştır. Ve belki de engel olmuştur.

Ortaçağ ticari hayatının her zaman normal ve iktisadi-rasyonel yollarla geliştiğini söylemek yanıltıcı olacaktır. Ortaçağ taciri daha çok maceraperest bir yapıya sahipti. Bunun da aslında rasyonel bir alt yapısı ve güdüleyicisi yoktu. Bu noktada Batı dünyasında da ticaret erbabının vahşi bir ruh haline sahip olduğu gözden kaçmamaktadır. Ama onlar sistemlerini 19.yy'a doğru daha rasyonel bir zemine oturtmuşlardı. Doğrusu bu kaba yapı biraz daha insancıl bir yapıya kavuşmuştu. Öte yandan ticaret yollarının Doğudan Batıya kayması Doğulu ticaret erbabını daha karanlık ve daha ahlaki olmayan yollara sevk etmişti. Bu doğal olarak istismarı getirmekteydi. Ülgener'e göre bu istismar:

---

⁵¹ a.g.e.s.131.

*“Garptaki gibi müstemleke soygunculuğu ile dışarıya boşalacak yerde, ister istemez içeriye çevrilmek ve kendi bekası için lüzumlu vasıta ve kaynakları tüketmek zaruretinde idi. İhtikarın kaba ve haşin çeşitleriyle müstehlike biraz daha yükleniş; mahsulünü ve el emeğini biraz daha ucuza kapatarak yerli müstahsili biraz daha hırpalayıp. Bütün bunlar ve uzak pazarlarda katlanılan kayıplar nispetinde artmış ve bekli büsbütün soysuzlaşmıştır”*⁵².

Tüm bunları Ülgener; açık denizin iktidadi şartları ve imkanları ile kervan yollarına ve iç deniz nakliyatına galebe çalmasından ibaret saymaktadır. Bunun iki önemli sonucu göze çarpmaktadır: batıdaki ticaret açık denizin getirmiş olduğu maliyet düşüklüğüne kavuşmuş ve kar oranları yükselmiş-verimlilik artmıştır. Doğudaki ticaret ise buna nispeten azalmış ve gerilemiştir. Bu da Batıdaki ticaretini daha organize daha şirketleşen bir yapıya kavuştururken, doğudaki ticaret ise aynı oranda dağınıklaşmış ve teşkilatsızlaşmıştır. Tabi bunun da neticesini tahmin etmek zor olmasa gerek:

*“Dünya pazarlarını paylaşma iddiası ile karşı karşıya gelen iki büyük ticaret yolundan biri rantabilite şartlarını asırdan asıra düzeltir ve teşkilatlı bir istismar organı halinde hammadde kaynaklarını boydan boya kontrolü altına alırken, diğeri aksi yolu tutarak gerilemiş ve mukavemet imkanlarını kaybetmiştir. Şark ticareti, denebilir ki, yol üstünde başka hiçbir engele rastlamamış olsa, sade şu anlatılan sebeplerle (rantabilite darlığı ve teşkilat geriliği dolayısıyla) Okyanus ticareti için Orta Avrupa pazarlarında hesaba katılmaya değer bir rakip olmaktan çıkacaktı”*⁵³.

II-2-2-B)- Hızlandırıcı ve tamamlayıcı niteliği arz eden sebepler

Bu başlık altında inceleyeceğimiz sebepler, genelde siyasi bir yapı arz etmektedir. Ülgener, bu sebepleri :

*“Sayıları bütün bir yol boyu çoğalıp giden dağınık feodal kuvvetler; yine o nispette dağınık ve güvensiz para birimleri; önceden hesaplanması bile mümkün olmayan harç, vergi ve sair kararsız, ittiradsız masraf ve maliyet unsurları...”*⁵⁴ diye tanımlamaktadır.

---

⁵² a.g.e.s.135

⁵³ a.g.e.s.145

⁵⁴ a.g.e.s.145

Bunun yanında, esnaf teşkilatının bir yoğunluk yaşamayı, giderek daha da kalabalık bir hal alması, bunun yanında bu grupların kendi içlerinde bir yenilik, reform gibi bir değişime yanaşmamaları ve bunun da giderek toplumun diğer iktisadi unsurlarına yansması. Dolayısıyla bunların da yenilikten uzak durması. Her şeye rağmen bu zümre içinde sermayeci ve az da olsa yenilikçi bir grup ortaya çıkmıştır ama bu da kısa süre içinde sönmüştür.

“Kapitalist inkişafın gerek teknik, gerek hukuki, gerek manevi unsurlarından hiçbiri meydana olmadığı için sermayeci sınıf bizdeki şekle: 1. iş ve istihlal sahasında herhangi bir değişme ve yenilenmeye bol açmadan daha fazla istismarcı ve ihtikarcı bir zümre olarak kalmış ve kısmen ve kısmen bunun neticesi olarak: 2. gittikçe sertleşen lonca kayıtlarının ve hiçbir suretle merkantil politikaya meyletmeyen dar ve çerçevesel bir iktisat politikasının baskısı altında eriyip ufalanmış”⁵⁵.

Bizde tüm bunlar olurken acaba Batıda durum nasıldı? Weber’in fikirsell ışığında:

“Max weber’e göre beş safhanın ayırt edilmesi lazımdır. 1. sermayeci, ilk adımda mamullerin yalnız kendisine satılması için fiili bir inhisar hali tesis etmiş bulunmaktadır; bu hal müstahsilin bermutad fazla borç altına girmesinden ileri gelmiştir. 2. Hammadde müstahsile sermayeci tarafından verilmeye başlanmıştır; bu safha Batı Avrupa memleketlerinde tamamille tahakkuk etmiş olup Avrupa dışında pek nadir görülebilmektedir. 3. İstihlal ameliyesi sermayeci tarafından murakabe altına alınmaktadır. 4. Alat ve edavat dahi, bazı hallerde, müstahsile sermayeci tarafından temin edilmeye başlanmıştır. 5. Nihayet sermayeci, muhtelif istihlal ameliyelerini birleştirerek toplu ve disiplinli bir sevk ve idare sistemine doğru yol almış bulunmaktadır. Şu tafsilata göre, şark memleketlerinde sermayecilik en fazla ikinci kademeye kadar varmış ve ondan ileriye gidememiştir”⁵⁶.

Bunun yanında, bu esnaf sınıfa daha sonradan dahil olan bazı unsurlar da bu var olan duruma ayak uydurmuşlardır. Bunlar da, bir yenilik doğuramadıkları gibi daha da sorun olmaya başlamışlardır. Mesela, belki günümüze kadar süren köyden kente göç meselesi. Bu insanlar, şehre geldiklerinde var olan sisteme bir yenilik ve

---

⁵⁵ a.g.e.s.151

⁵⁶ a.g.e.s.151

açılım sağlamadıkları gibi sistemin daha da kalabalıklaşması ve giderek hantal bir hal almasını doğurmuşlardır.

Peki ne oldu bundan sonra? Bundan sonra Osmanlı toplumunda kazanç hevesi daha da irrasyonelleşmeye doğru gitti. Bu da olması gereken iktisadi ve merkantil-kapitalist bir sistem doğuramadı.

Çözülme devri serveti, Ülgener'e göre, düzgün bir işletme çerçevesinde az çok muntazam aralarla kendini yenileyen ve artıran bir sermaye olmaktan çok bazı siyasi yollarla bir defa için elde edilmiş ve yine bazı siyasi sebeplerle bir defada tüketebilecek bir tüketim donundan ibarettir.

“ Çözülme devri serveti, ... elde edilmesi gibi tüketilmesi de hiçbir zaman tipik bir tekrarlama göstermeyen vak'adan va'kaya değişik şekillerile daima bir defaya münhasır kalan tarihi-ferdi bir kategori olmaktan ileri varmamıştır”

⁵⁷

Bu noktadan bakıldığı zaman, çözülme devri toplumunun bu yapısının merkezden taşraya gidildikçe daha da belirginleştiği ve buralarda ise bu ekonomik yapının daha da istismar ve ranta dayandığı görülmektedir. Bunun diğer bir ayağı ise, tüketime dayalı bir ekonomik anlayıştan beslenen *sınıflı bir yapı* idi. Bu yapı üretimden uzak tüketime dayalı bir alt ve üst toplum grubu oluşturmuştur. Hoş alt sınıflardakilerin tüketimi üsttekilerden daha geride idi ama, bunun sebebi de onların tüketim mallarına istedikleri gibi ulaşamamalarından kaynaklanmaktaydı. Yoksa onlar da bu mallara ve servete kolayca ulaşabilselerdi o denli rahat ve çok tüketebileceklerdi. Belki de bu iki sınıf arasındaki o zamanki çatışma temelde bu orantısızlığa dayanıyordu.

Bu anlayışa sahip, bu mantığa sahip bir toplum, “ *dünyanın nimetlerine fazla didinip uğraşmadan kavuşabilmek ve onları yine hayatın öz ve gerçek kıymetlerini örselemeyecek bir huzur ve sükun aleminde harcıyıp tüketmek*”⁵⁸. Bu yapının temel tanımlayıcı yapısı şu idi: bir mal sırf harcanan emek ve sermayeden ve ifade etmiş olduğu değer dolaylı kıymetli değildi. Malın kıymeti vermiş olduğu tüketim tatminine bağlı idi. Yani önemli olan ağız tadıydı. Bu tüketim temeline oturmuş yapıda haliyle ürün buhranları olabiliyordu. Osmanlı toplumsal tarihini incelediğimizde, bu tip iase buhranlarına kolayca rastlayabilmekteyiz. Aslında moda tabirle, tüketime göre

---

⁵⁷ a.g.e.s.182

⁵⁸ a.g.e.s.189

Üretim yapılmakta idi veya o nispette çalışılmaktaydı. Yani, insanlar önce ne kadar tketeceklerini düşünür olmuşlardı. Bu da yine mali açıdan masrafların gelirlerden çok olmasına yol açmaktaydı. Belki de günümüz de verilen bütçe açıkları ve cari açıkların temelleri buralara kadar gitmektedir.

BÖLÜM-III- ÇÖZÜLME ANALİZİ

III-1)- İKTİSADİ ÇÖZÜLMENİN AHLAK VE ZİHNİYET DÜNYASI

ÜLGENER, gerek iktisadi, gerekse sosyal ve felsefik çözümlerinde insan unsuru ve onun çevresel faktörlerini her zaman göz önüne almıştır ve onları da hesaba katarak analiz yapmıştır. Bu O'nun için sosyal çevre ve bizzat insanın kendisi vazgeçilmez bir donedir.

Toplumsal ve ekonomik hayatta geçerlilik kazanan formel-hukuki ilişkilerin oluşumu ve uygulamasında aktif insan unsuru ve onun ahlak ve zihniyet dünyası asla göz ardı edilmemelidir. Bu oluşum ve uygulamalarda etkili olan insan unsuru devre dışı bırakılırsa aynı üretim ameliyesi ve aynı hukuk tekniğini olduğu gibi kopya eden ülkelerde karşılaşılan iktisadi hayat ile Batı'daki iktisadi hayat arasındaki anlayış ve gelişme farkı, aynı sebeplerin farklı kültürel ve zihni dünyalarda farklı sonuçlar doğurması olgusunu açıklayamaz

“Formel-hukuki ilişkilerin sathından derinlere inildiği zaman burada da engin bir duyuş ve inanış dünyası ile karşılaşılır: Başta, imtiyazlı sınıfın ağalık ve efendilik bilinci; ihtişam ve tahakküm hevesi; onların da altında geniş halk tabakalarının dar, statik hayat anlayışı; nihayet en altta asırlık telkinlerle boyun eğdirilmeye alıştırmış köylü sınıfının tevekkül ve teslimiyeti”⁵⁹.

Bundan olarak; Sabri ÜLGENER, zihniyet araştırmalarını şematize etmektedir:

- 1) *Göz önüne alınan çağın ve çevrenin iktisat ahlakını ve zihniyetini az çok geniş ve toplu bir tablo halinde belirtebilmek*
- 2) *O zihniyetin yüz yıllar boyu belirme ve şekillenmesinde değişik faktörlerin, özellikle din ve itikat zümrelerinin payını tayin etmek.*

Sabri ÜLGENER, bunlardan sonra çağ ve zihniyet açılımını yapmaktadır.

---

⁵⁹ ÜLGENER, Sabri. *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*. 2006. s.4-5. İstanbul: Derin Yayınları

“En başta ve her şeyden evvel, iki kavramın elden geldiğince ayırt edilmesi gereğine işaret edelim. İktisat ahlakı ve zihniyeti! Biri uyulması istenen normların ve hareket kurallarının toplam ifadesi!Öbürü gerçek davranışında kişinin sürdürdüğü değer ve inançların toplamı... Böyle bir ayırmanın hemen söyleyelim , daima net ve kesin olacağı beklenmemelidir”⁶⁰.

Ahlak ve Zihniyet ikilisi, bütün bir yol boyu, kültür dünyamızın alttan üste kaderini tayin edecek olan ikili tabakalaşmanın çıkış noktasını verecektir:

Altta temel değerleri ve politik yapısı ile **“Ortaçağlaşmış”** bir dünyanın iktisat ahlakı! Ve zamanla onun üstüne gelip oturacak olan ikinci bir tabaka: Çözülme devri zihniyeti!

Ülgener **“çözülme devrini”** **“Ortaçağlaşma”** olarak niteler. O’na göre ortaçağ, siyasi- politik yaniyla büyük toprak mülkiyeti ve toprağa dayalı bir hakimiyet şeklidir. Bu yapı içerisinde güç toprağa göre ölçülür ve ona göre dağılır.Ortaçağın iktisadi mali yapısı taşınabilir değerleri ikinci plana iten, aynı iktisadi ve teşebbüs formlarıyla da şehir dışında tarım ve şehir içinde çarşı esnafı ve loncalarıyla belirginleşir.

Prekapitalist yapıda belli başlı ticaret şehirleri ve transit merkezleri boyunca beliren ticaret ve finans kapitalizminin aktörleri olarak ortaya çıkan tüccar tabiri ve onun kapsamına giren zümreler çeşitli değişiklikler göstermişler ve mana ve kılık değiştirerek **“ esnaflaşmışlardır”**.

Ortaçağ iktisat hayatını şekillendiren ikinci unsur ise küçük tacir ve sanat erbabıdır. Ülgener’e göre, asıl şekil vericiler zaten bunlardır. Bu yarı hamasi yarı dini bağlarla birleşen gruplar bazen Fütüvvet bazen de Ahilik olarak adlandırılmıştır. Zamanla bunlar da isim değiştirip ve biraz da işlev değiştirip lonca halini almışlardır.

Ülgener, günümüz tarihçilerinin bazı sistematiklerden yola çıkarak ortaçağı tanımladıklarından bahisle bunun bir sınıflandırmaya (aşamalardan oluştuğu) dayandığını bahseder:

1) Önce antik çağların mirası sayılabilecek fertçi dönem (12 ve bilhassa 13. yy.)

---

⁶⁰ a.g.e.s.17.

2) Bu ikinci aşamada ise ahlak kuralları yer yer katılışp iktisadi ve toplumsal yapı üzerinde baskı oluşturmuştur. Bu dönem ise koyu Ortaçağ devridir.

3) Üçüncü aşama ise özellikle de Batı dünyası için kapitalizme geçiş arefesidir (13 ve 15. yy.lar)

Bunun (tabii olarak) bir değerlendirmesini yapar Ülgener:

Önce zaman açısından:

“Ortaçağ yukarıda işaret edilen üç aşaması şüphe yok ki, Türk-İslam medeniyet çevresine de yabancı kalmamıştır. En başta, liberal- fertçi temayüller taşıyan ilk safha İslamlığın yayılma asırlarına ve özellikle Şark ticaretinin bütün ihtişamı ile bütün yüzyıla damgasını vurmuştur. Fakat bu safhanın orada çok uzun sürmediğini ve türlü sebeplerle yerini ikincisine – koyu Ortaçağa- bıraktığını biliyoruz. Daha önemlisi: İkinci safha, skolastik düşünce tarzı ve katılmış sosyal formları ile yoluna devam ederken, onu Batıda olduğu gibi dar ve sert kalıplarından çıkararak tekrar fertçi –liberal- bir görüşe ve o sayede ticaret kapitalizmine götürüp bağlayacak olan ileri adımlar yine bir çok sebeplerle daha başlangıçta duraklayıp kalmışlardır”⁶¹.

Ülgener’e göre tarih ilerledikçe sanat ve ticaret hayatının giderek birbirine yaklaştığından bahseder bunu da yeknesaklık yolunda atılmış önemli bir adım olarak görür. “ Maksudı daha iyi anlamak için birbirinden en fazla uzaklaşmış görünen iki zümreyi göz önüne alalım: **Eşraf ve esnaf!** Baştakilerin sonunculardan esas itibarile ayrı bir hayat tarzına söylemeye hacet bile yoktur. Öyle olmakla beraber, ikisinin de birbirine, belki kendileri bile farkına varmadan, bir çok hususlarda yaklaşmış oldukları da aynı derecede açık bir hakikattir. Mesela, şeceresi tarihî bir kahramana dayanan, muayyen haklar ve imtiyazlarla dışarıya doğru sınıksız kapalı bir zümrenin mensubu olmaktan duyulan övünme hissi yalnız asıl ve nesep peşinde koşan aristokrat sınıflara münhasır kalmamıştır. Aynı hissi ilerde bütün canlılığı ile esnaf topluluklarında da göreceğiz (fütüvvet silsilesi ve fütüvvet gururu).

Ülgener, bu sınıflandırma ve değerlendirmeyi yaparken, geçmiş vesikaları değerlendirmeye tabi tutar. Ve burada da edebi, dini, ahlaki eserlere başvurur. Çünkü

---

⁶¹ a.g.e.s.26.

Ortaçağı halihazırda yaşamıyoruz ve elimizde ona dair çok fazla kaynak yoktur, doğal olarak bu kaynaklara başvurmak zorundayız. **Metod** olarak da Ülgener, bu eserlerden yola çıkarak tekrar bir canlandırma yapmak, o dönemin akislerini bulmak yoluna gider:

Ortaçağı değerlendirirken Ülgener şu sistematikten yola çıkar:

- 1) *Zihniyeti aksettirecek vesikalar nelerdir.*
- 2) *Bu vesikaları kullanırken ne gibi esasları göz önünde bulundurmak lazımdır.*

Bunu yaparken bizim için birkaç değerli eser bulunabilir.

- a) Esnaf topluluklarına ait eserler bilhassa fütüvvetnameler.
- b) Şiirler, darb-ı meseller, masallar, Kur'an, Kur'an tefsirleri, fıkıh kitapları, ahlak kitapları. Mesela: M.Weber'e göre, zihniyetin dini asıllarını doğrudan doğruya aksettirmeyen eserleri baş tarafa almak icap eder. (Nitekim kendisi de kapitalist zihniyeti izah için misal olarak Franklin'i seçmişti)

III-2)- ORTAÇAĞ İKTİSAT AHLAKI

ve

ÇÖZÜLME DEVRİ ZİHNİYETİ

III-2-1)-ORTAÇAĞ AHLAKI ve TEMEL DİNAMİKLER

Ülgener, bu bahiste, Ortaçağ (Çözülme devri) ahlak değerlerinin giderek yitirildiği, köşeye sıkıştığı noktalarına vurgu yapar:

“...Yolunu ve kolayını bulanlar, normatif değerlerin dışına taşma ve tırmanmayı bilmişler, başarmışlardır.Çözülme devrinin iktisat ahlakı ile iktisat zihniyeti arasındaki uyumsuzluk, hatta ters düşme buradan geliyor.Bir yanı zaptedilmez bir hırsla önünü açmaya çalışırken, öbür yanı kendi içinde derece katı bir müsamahasızlığa gömülüyor ... Ortaçağ şu vasıflarıyla kendi içine çevrili, dış aleme azami ölçüde mesafeli bir dünya görüşünün yer yer

dini, mistik duygularla örülü ifade topluluğu diye hülasa etmek yanlış olmayacaktır”⁶².

Ortaçağ insanı her şeyi ahenkli ve uyumlu bir biçimde görmeye alışık ve ona şartlanmış bir zihin yapısı içerisindeydi. Örneğin mabed: Ortaçağ boyunca (belki günümüzde de) mabedler (kiliseler, camiler) hep ihtişamlı ve şehri çepeçevre saran bir mimari özellik taşıyor. Mesela bu, İlk dönem Türk İslam ve hatta daha sonra Osmanlı mimarisinde de vardır. Osmanlı'nın başta gelen ticaret merkezi sayılacak şehirlerine ve buralarda kurulan pazar, panayır yerlerine bakıldığında hep bir şekilde pazarların bitişi veya bir yolu büyük bir mabede bağlanmıştır.

Bu temel değerlendirmelerin temelini oluşturan, halkın belirsizce şuurlu altına yerleşmiş devrin kapalı hayat formları ve değer ölçüleri vardır. Öyle ki bunlar toplumun temelini oluşturur. Ülgener bunlara kısaca **“temel kıymetler”** der.

III-2-1-A)- Temel Kıymetler:

- 1) Üst tabaka temel değerleri: Siyasi hayatta paye ve itibar sahibi olmak, debdebe ve saltanat sürmek, unvan ve asalet satmak, “nam ve nişan peşinde başkalarıyla yarışmak...Hepsi de feodal cemiyet düzeninin asırlarca üstüne yığılıp biriktirdiği **“ağalık ve efendilik”** şuurunun dışarıya vuran akisleri. Mal ve para bu şuurun icaplarına, bilhassa paye, asalet ve gösteriş teminine vasıta oldukları nispette değerlidir.

Ülgener bu noktada hükümdarlık mensuplarının tam da bu nedenlerden dolayı ticaretten uzaklaştıklarını vurgular ve bunlara örnek olarak Kınalızade'nin *“Ahlak-ı Alai”* ve Cami'nin *“Baharistan”* kitaplarından örnekler verir. Ve derki: Hükümdarı ve mensuplarını iktisadi faaliyetten uzak tutan bu düşünce Garpta Merkantilizmle yavaş yavaş ortadan kalkarken, bizde devletin bir nevi resmi zihniyeti halinde yerleşip kalmıştır. Bir Osmanlı Vezirinin ağzından *“devlet-i aliye ticaretin vücut ve ademini müsavi addeder ve yalnız menafi-i ticarete nef'-i mülki edemez”*. Şeklinde sadır olan söz o zihniyetin örneklerinden biridir.

---

⁶² a.g.e.s.57

III-2-1-B)- Orta tabaka için kıymet ve idealler:

Bu bahiste Ülgener, özellikle ticaret ve sanat erbabına yönelik değerlendirmelerde bulunur ve bu kesimlerin ticareti daha çok macera şeklinde gördükleri, gezmek tozmak ve başka başka yerler görmek amaçlı kullandıklarından bahseder:

“Evvela tüccara bakalım; bugün rasyonel bir ticaret erbabına en fazla yakıştırdığımız vasıflar, mesela dakik bir hesap ve defter tutma alışkanlığı, normal bir kapital yatırımın ve işletmesinin vereceği kar şanslarını hesaba katarak faaliyetlerini ayarlamak alışkanlığı vs. Bütün bunlar ilk tüccar kervanlarını ve filolarını donatanların hakiki saikleri ve kaygıları karşısında ne kadar sönük kalır. Macera hevesi, ayak basılmamış memleketler görmek, umulmadık servetlere kavuşmak merakı, hatta sırası gelince vurgun ve baskın arzusu”⁶³.

Bu noktada Ülgener, Sadi'nin Gülistan'ından alıntı yaparak *“Acaip görmek, garip işitmek, memleketler seyrine çıkmak...”* şeklinde tezahüründen bahseder iktisadi faaliyetin.

İktisadi-sosyal yaşantının vazgeçilmezleri olan **ahilik, fütüvvet, vakıflar** vs.in dayandığı ve kendini dış baskılardan tehlikelerden koruğu bir sosyal yapı da mevcuttu.Yapı Osmanlı toplumsalında daha belirgindi. Zaten yazar bu mülahazaları genellikle Osmanlı üzerine bina etmektedir. Mesela;

“Fihakika, dış muhitin türlü sarsıntıları, fırtınaları arasında san'at erbabı sımsıkı birleşip kendi aralarında kapalı bir “cemaat” dünyası vücuda getirmekle varlıklarını koruyabilirlerdi. Bu hal yalnız esnaf topluluklarına münhasır değildir. Fütüvvetler yanında tarikatların da aynı suretle kapanma ve cemaatleşme ihtiyacından doğduklarını biliyoruz”⁶⁴.

---

⁶³ a.g.e.s.63

⁶⁴ a.g.e.s.65

III-2-1-B-A)-ORTAÇAĞ AHLAKI

Ülgener Ortaçağ ahlakını değerlendirirken öncelikle bu sistem altında yaşanılmaya değer dünya ve bu dünyaya hakim olan ahlaki anlayışı irdeler yazar.

Dayanılan kıymetler maddi-iktisadi hayat ötesine çevrili olmak vasfını aynen korumaktadır.zaten belki de Ortçağ ahlaki anlayışı da diğer değişimler gibi zamanla değişecek ve aslını inkar noktasına, aslına zıt bir noktaya gelip dayanacaktır.

Bu aşamada ideal hayatın kısa ve kestirme tarifi şöyle olabilir:madde alemine karşı ferdin vicdanında daima geniş mesafeleri şart koşan, kendi içine kapalı, sakin, kanaatkar bir yaşam tarzı. *“Ortaçağ ahlakını, bu manada olmak üzere, mesafe (distance) şuuru diye hülasa etmek yanlış olmayacaktır sanırım”*⁶⁵

Bu noktada ülgener bu bahsi zaman ve mekan noktasında daha da derine indirir.

A-1. Mekan itibariyle:

En yakın komşuluk temaslarını aşan içtimai ilişkilerin çözülmesi ve gevşemesi.bu bahiste en yakın komşuluk derken aile, sanat, tarikat bahsedilmek istenmiştir.bu topluluk içindeki ilişkiler sıkı iken bunlar dışındaki ilişkiler ağı ise daha dağınık ve gevşektir veya öyle olması yönünde yakınsamıştır.zaten iktisadi alanda başarı da biraz bu gevşekliğin boyutuna bağlı olarak değişmiştir.bu ilişki ne kadar gevşekse başarı o nispette artmıştır.

Şöyle bir soru gelebilir akla: Toplumdaki bu ürkeklik ve cemaate yönelme nedendi?

Bu sadece toplumun veya dinin bir yerde bunu istemesi noktasından kaynaklanmamaktadır. Bu, aynı zamanda madde dünyası ile ilişkisiz kalama isteğinin de sadece tek başına bir sonucu değildir. Bunun sebeplerini bizzat hayatın içinde aramamız daha akıllıca ve daha açılmalı olacaktır. Bu münasebetler dışında toplumun diğer katmanlarıyla da aynı ölçekte ve aynı sıcaklıktaki ilişki, çoğu zaman hüsrarla, soygunculuk, dalavere, dolandırıcılık, üçkağıt vs. ile sonuçlanmıştır. Bu da doğal olarak toplum katmanlarının belki ilerde de değineceğimiz gibi iktisadi karar mekanizmaları, hanehalkları, meslek grupları için tabiri caizse bir *“getto”*laşmayı

⁶⁵ ÜLGENER,Sabri. *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*.2006.s.65. İstanbul: Derin Yayınları

doğuracaktı.hatta bu durum kimi özlü sözlere de yansımıştır: “*ihtilat-ı nas afettir*”, “*nas ile istinas alamet-i iflas*” şeklinde.

A-2. Zaman itibariyle:

Buna belki de kısaca “gelecek kaygısızlığı” desek yeridir. “iktisadi işlerin hedef ve gaye itibariyle “**bugün**”den öteye taşmaması, umumiyetle ortaçağ ve bizde onu takip eden asırlar için dikkate alınmaya değer hususiyetlerdendir. Zaten rızka ekseriya “**ruzi**” denilmesi, o uğurda harcanan gayretlerin nasıl bir zamana çerçevesi ile muhat olduğunu anlatmaya yeter. Varılmak istenen gaye şu suretle bir süre ve günlere sığdırılmakla, zihinlerde uzak istikbal endişesi de bir hayli silinmiş olmaktadır.hatta yalnız uzak istikbal endişesi Kebn’un Şark dillerinde yaptığı mukayeselere göre “**yarın**” sözü bile sadece ilerde, günün birinde gibi silik, müphem bir mana taşımaktadır.⁶⁶

Bu bahiste örneğin 15. asrın şöhretli ahlakçısı kötü nefsin (**nefs-i ammare**) özelliklerinden dem vururken onu uzak endişeler edici olarak da tanımlamıştır. (Müzekkinnufus, Eşrefoğlu Rumi, 1501). Yine ünlü Marifetname’de de buna dair bir sürü örneğe ulaşmak mümkündür. “...*sabaha sahip çıkıp ertesi fikrin çeken felah bulmaz, ömrün ol vakittir ki içindesin*”⁶⁷. Ülgener bu duruma kısaca “**durgun, atıl hayat anlayışı**” demektedir. Rızk sahibini nasıl olsa arayıp bulacak olduktan sonra, onun peşinde koşup yorulmak gerçekten bir gaflet eseri sayılabilirdi:

“mihnet-i sa’y dahi bazılara kısmetidir
yoksa sa’y etmese de vasıl olur hasıl olan”⁶⁸.

“*Sa’y’in “mihnet” hatta musibet olarak tavsifi, yalnız ilk İslam düşüncesine değil, aynı asırlar zarfında garp medeniyetinde yer yer uyanmakta olan sa’y hayranlığına karşı da derin bir tezat manzarası yaratmaktadır.son bir nokta daha kalıyor.kaza ve kader inancı, yukarıdaki örnekler ile, ilk nazarda sadece sufiyane bir tecerrüt ve inzivanın, yahut –divan şairinde- ihsan ve atıye alışkanlığının bir tezahürü gibi görülerek esnaf ve müstahsil şuuruna uzak kaldığı zannedilebilir.fakat bu zan her zaman için doğru çıkmaz; iptidai teknik şartlar altında her şeyi toprağın bereketinden ve gökyüzünün*

⁶⁶ a.g.e.s.79

⁶⁷ a.g.e.s.80

⁶⁸ a.g.e.s.83

rahmetinden bekleyen geniş bir çiftçi tabakası, yahut müşteri peşinde birbiri ile yarışircasına koşmaya ihtiyaç duymadan rızkını kapısı eşiğinde bekleyen ve gerçekten de hazır bulan iş ve sanat erbabı göz önüne getirilsin.bütün bu zümreler, anlattığımız pasif hayat felsefesinin tam ortasında değilse bile, büsbütün uzağında ve ötesinde de değildir”⁶⁹

Bu yönde; “ mal ömrün huzur ve asayışı içindir; ömür mal cem’eylemek için değildir” der Sadi.ayrıca kendisinden ne miktar azıkla geçinmek lazım geldiği sorulan bir Arap hakimi -Sadi’nin anlattığına göre- “yüz dirhem taş ağırı yemek kifayet eder, bu kadarı seni taşır daha fazlasını sen taşırsın” (Sadi-i Şirazi, Gülistan, s.176) diye cevap vermişti. Şu halde, hafif yüklü olmak; maddenin ve maddi endişelerin baskısı altında bunalmadan yoluna devam edebilmek... işte ortaçağ ahlakçısına göre kurtuluşun ve yükselişin tek yolu: “ *sermaye-i necat sebükbarlıktadır*” (Nabi, Divan s.53, 1292. Sebükbar: Hafif yüklü demektir.)

Yine iktisadi faaliyetin bu denli dar çerçevede ele alınışını gösteren bir diğer örnek de devrin önde gelen mütefekkirlerinden Kınalızade’nin de cümlelerinde bulmak mümkündür. “*ziyade sa’y etmeyi müeddi-i noksan bulduk*”. (Kınalızade, “Ahlak-ı Alai”, 157, 1248)

Aslında Ülgener’in şu noktada görüşleri daha doğrusu müşahadelere dikkat-i şayandır: İktisadi faaliyet (ortaçağ ahlaki çerçevesinde) kendisi ve yakınlarını geçindirmeye yetecek kadar emek ve gayret! Bu kadarı meşru ve hatta lüzumlu iken daha fazlası lüzumsuz ve zararlı sayılırdı.

Bunun gibi örnekleri çoğaltmak mümkündür. Mesela halk diline yerleşmiş olan “*acele işe şeytan karışır*” tarzı özdeyişle hep bu tip bir ahlaki ve toplumsal alt yapının tezahürüdür.şunu da belirtmek de fayda görmekteyim ki; bu husus yani fazla mal mülk istememe veya işleri yavaştan alma anlayışını Ülgener aslında sadece ortaçağa özgü bir dünya anlayışı ile sınırlı kalmadığını ve bunun günümüzde de devam ettiğini teslim eder.

Ortaçağ ahlakınca ideal inan – insan- ı kamil- in belki tarifi verilebilir Ülgener’e göre. Şöyle ki; “ *Madde dünyasıyla devamlı temasların doğuracağı her türlü ihtiras taşkınlığından, hatta gelecek kaygısından uzak, iç alemine çekilmiş,*

---

⁶⁹ a.g.e.s.83

telaşsız ve rızkından emin bir insan". Buradan, kendi içine kapalı, dar ve statik yaşayış tarzı; gündelik ihtiyaç miktarıyla hudutlanmış basit, organik geçim seviyesi.

*"Bu münasebetle ehemmiyetli bir noktaya şimdiden dikkati çekmeliyiz: Basit geçim seviyesi, bu sayfalarda, gerçekten yaşayan bir zihniyet gibi değil, ahlak doktrinlerine ait normatif bir düşünce tarzı olarak gözden geçirilmektedir. W.Sombart, kapitalizmin kar hırsı ve kazanç gayretiyle biraz daha yakından tanıtmak için, ortaçağ zihniyetini (yalnız ahlakını değil) basit bir geçim ve maişet fikri –Bedarfsdeckung- etrafında toplamıştı"*⁷⁰.

Bu noktada şunu da belirtmekte fayda var sanırız: Ülgener, bu değerlendirmelerde bulunurken, iktisadın bu anlamda o devirdeki gerek sözlük gerekse günlük hayattaki kullanımını da bizlere vermektedir: "İktisat itidal üzere hareket etmek demektir...mutedil kimse elbette rah-ı rastı (doğru yolu) kasd eder."(Okyanus tercümesi, cilt I, s. 671) Yine aynı tabir hakkında : "*İktisat lügatte amelde itidal demektir ki , kasd'dan me'huzdur (alınmıştır)... işte bu sebeple iktisat maksada müeddi olan amel demek olmuştur.*" (Elmalılı, Kur'an Dili, cilt II, s. 1736.)

Bütün bu toplumsal yapı içerisinde, Ülgener, o dönemde gerek garp gerekse şark dünyasında şirket birleşmelerinin şiddetle istenmediği ve bu noktada bir karşı çıkışın söz konusu olduğundan bahseder. Bunu da o dönemdeki şirketlerin küçük olmasına, az olsun ama benim olsun mantığına dayandığı, temelde bu noktaların bu tip birleşmelere ve belki de iktisadi inkişafa engel teşkil ettiğinden bahseder.

Yine o dönemde ticarete antipati ile bakıldığı, gerek önde gelen fakihlerin gerekse edebiyatçıların, nüktedanların bu noktaları hep yerdiği ve onlara acır gözle baktığından bahseder. "Ölçsüzlük korkusu şüphesiz yalnız büyük çiftçilere münhasır kalmamıştır.ahlakçının zararlı gördüğü büyüme ve normal ölçüleri aşmaya zanaat ve ziraatten ziyade ticaret elverişli olduğu için , şüphe ve tereddüdün en fazla en fazla bu sonuncusuna teveccüh etmesinden daha tabii bir şey olamazdı...Gazzali, saadetin sebeplerini mal çokluğunda görüp kazanma ve biriktirme uğrunda ömürlerini tüketen ticaret erbabından acınarak bahsediyordu...(Gazali, İhya-ul Ulum,cilt III, s.191, 1282 Mısır.) ....Kınalızade dahi, aynı suretle tüccarın kar peşinde uzun meşakkatli mesafelere katlanmasını.... ruhi bir sapıtma –"*tesvilat-ı nefsi ammare*"- diye damgalamaktan kendini alamamıştı.... Ulaşılmak gereken üstün

---

⁷⁰ a.g.e.s.87

gayeye nispetle “ *nakd-i ticaret*” , insan emeğinin yok yere harcanıp tüketilmiş olmasından – yahut Nabi'nin dediği gibi “*maye-i ömrün hasareti*”nden başka bir netice veremezdi.

Tüccara ve ticarete bu denli mesafeli bakılmasından başka noktaya gelmek gerekir. peki bu durumda hangi iktisadi faaliyete daha müsamahalı bakılıyordu? Bu noktada Ülgener, zanaatin daha bir sempatiyle karşılandığından bahsetmektedir. Ziraat mali ve teknik yapısıyla büyüüp serpilmeye daha az müsaitti tabii ki bu durumda bir nispet vardı. Nispi idi çünkü ziraat erbabında da kurallar dışına çıkma, lonca çerçevesini taşıma gibi zaaflar veya eksiklikler vardı. Yani ziraat de süttten çıkmış ak kaşık değildi tabiri caizse.

Esnaf terbiyesi ve Lonca ahlakı:

Ortaçağ ahlakı esnaf topluluklarına hususi bir önem atfetmiştir. Bunun tabii ki bir sebebi vardır. O da, bu iktisadi grubun yapısında aranmalıdır. Geniş tasavvuf cereyanları, üzerinde en kolay işleyebilecekleri saf, mutekid mensuplarını, muhakkak ki esnaf zümreleri arasından buluyorlardı. Esasından tasavvuf ahlakı hakikatte basit el işçiliğinin kuvvetle daha baskın olduğu bir dünya görüşüne dayanmaktaydı. Ve belki de tasavvuf bu yolla kendine bir ifade tarzı, ifade yolu buluyordu. Zaten bakıldığı zaman, büyük sufilerin hayatlarını el işçilikleri ile kazandıkları görülebilir. Belki de sanat erbabının, esnafın arasındaki ilişkilerin ta bidayetten beri bu derece birbirine yakın ve ilişkilerin bu derece sıcak olması bu durumun açılacağı veya sonucu sayılacak bir dikkati şayan bir noktadır:

“ Bu noktaya, Hıristiyan Ortaçağ hakkında, Max Weber de dikkati çekmiştir. O'na göre, bizzat Hıristiyanlık – bir çok azizlerin hayatından da anlaşılacağı gibi- ekmeğini şehir şehir dolaşarak el emeği ile kazanan basit bir zanaatkar ruhunun ifade ve inikasından ibarettir.(Bak. “ Wirtschaftsgeschichte”, s.123, 1924.) İslamlığın bidayette daha ziyade tüccara ve ticarete kıymet veren bir hava içinde doğup geliştiğini burada ehemmiyetli farklardan biri olarak hatırlayalım. İlk Hıristiyanlığa benzeyen vaziyeti yani el işçiliği karakterini

bilahare tasavvuf yaşatmış ve yaymıştır. Bu da tabiatıyla esnaflaşmayı doğurmuştur”⁷¹.

Bahsimize dönecek olursak, evet el işçiliği Kınalızade'nin de dediği gibi sahibini soygun ve vurgun peşinden koşturmayan, dilencilikle yüzünü yere getirmeyen, ifrattan da tefritten de uzak olduğu için “vasat ve itidal” ölçüsüne en fazla yaklaşan ve yüzden de en çok övülmeye hak kazanan geçinme tarzıdır

III-III-1)- YAPININ TEMEL TAŞLARI:

Bu yapını iki temel taşı vardır:

III-III-1-A)- Durgun- kapalı sanat anlayışı:

Her noktasında kanaat ve kısmet gibi “**statik**” ölçülerle ayarlanan sanat kavrayışının aceleci ve temkinsiz bir iş ahlakıyla bir araya gelemeyeceği aşıkardı Burada ağırlık, yavaşlık, hırstan uzaklık söz konusu idi. Bunun için öğüt niteliğinde birkaç şeyden bahsedebiliriz: “Ehl-i suk yani çarşı ehli pazara ve çarşıya gide ve lakin gidecek gerçek (geç) gide ve çarşıdan evine geldikte bir miktar herkesten erken gele” (Hamza Efendi, Risale-i Bey’ ve Şira Şerhi, s.16.1306 Hicri) Bunun gibi Eşrefoğlu da bu yönde telkin ve nasihatlerde bulunmuştur. Gazzali... “*Şeyatin alessabah ellerinde alemleriyle çarşıya gelirler oraya ilk gelenlerle beraber ayak basarlar ve son çıkanlarla birlikte ayrışır*lar” der”⁷².

Bir noktayı açıklamak faydalı olacaktır; Ülgener bu değerlendirmelerde bulunurken, bazen de iktisadi kavramları açıklamakta ve o temel üzere yola devam etmektedir. “*Ortaçağ ahlaki ve lonca siyaseti rasgele yer değiştirmenin ve başka sanatlara el atmanın amansız düşmanıdır. Bunun en açık misalini **gedik** usulünde bulabiliriz: “Herkes istediği yerde dükkan açıp san’at- ı asliye ve vazife-i zatiyesinin haricinde bulunan eşyayı dahi dükkana cem ve iddihar edip satmaya cüret etmemek velhasıl hangi sanat ile me’lüf ise yalnız anın icrasıyla meşgul olmak için dükkan ve mağazaya birer alamet vaz edilmiş ve bu alamete gedik namı verilmiştir.”* (Süleyman Sudi, Defter-i Muktesit, cilt II, s. 28-29).” Bunun yanında İbn Arabi'nin de baba mesleğini terk etmeye pek de sıcak bakmadığından bahseder Ülgener:

⁷¹ a.g.e.s.94

⁷² a.g.e.s.98

“Tasavvuf ahlakı şu suretle lonca ve gedik ruhunu ehemmiyetli bir noktada takviye etmiş olmaktadır. Hatta sufi büyüklerinden biri, her türlü bereketin anahtarı bulunduğu yerde kalmaktır demeye kadar gitmişti. (“cem’i bereketin miftahı iradet getirdiğin mevzide sabreylemektir. “ Nefahatül’üns” tercümesi; s.174). Şu misallerden de anlaşılacağı üzere ; Ortaçağın sanat ve meslek kavrayışı durgun, statik bir hayat statüsü etrafına sıralanmış olmaktadır. Garpta, uzun zaman hüküm süren bu durgun ve kapalı sanat telakkisinden ve Luther’in “bulunduğun meslekte kal” tarzındaki tembih ve telkinlerinden sonra, tamamıyla farklı bir zihniyetin, hareketli, dinamik ve meslek telakkisinin,yani kazanç şanslarının cazip görüldüğü sahalara doğru kolaylıkla yer değiştirmeyi teşvik eden bir anlayışın belirlediğini kaydetmeden geçmemeliyiz”⁷³.

Bu noktadan sonra, yani yukarıdaki alıntıda dikkat edilirse Ülgener, bu kadim toplumsal yapının belki yavaş da olsa bir evrilmeye doğru yol aldığına getirir olayı ve toplumsal katmanları veya iktisadi ticari yapıyı oluşturan meslek gruplarının giderek birlik oldukları, en azından bir yerlere toplandıklarından bahseder:

“Semt semt ayrılışlar ve her semtin muayyen esnafa göre adlandırılışı bunun en açık delillerindendir.bir nevi topluluk ve beraberlik ruhunun birkaç kat daha perçinlediği bu ayrılma ve yabancı meslekten olana kapanma hissi, türlü folklor araştırmaları ile de ispat edilebileceği gibi, esnaf psikolojisine bugün de yabancı sayılamaz. Mesela; balıkesir’de: “Pabuççu çarşısı içinde yalnız bir kahve dükkanı vardır ki bu da çarşının kahve ihtiyacını temin eder.buna rağmen esnaf bu kahvecinin çarşı içinde bulunmasından memnun değildir.esnaf ister ki o kahveci dükkanı da pabuççu dükkanı olsun” (M.H.Bayrı, Halk Adetleri ve İnanmaları, as.20 , 1939).” Diye de alıntı yapar Ülgener tezini güçlendirmek için.⁷⁴

Bu anlatılanlardan belki de hülasa yapmak gerekirse; Ortaçağ ahlakını sanat anlayışı ve sanata verdiği değeri görebiliriz. Gözetilen gaye; kendine uygun bir meslek seçmek, fakat bir kere bu mesleğe girdikten sonra bu meslekte durup olgunlaşmayı beklemek, bu yolda acele etmemek, belki de tam da sonunda sanatkarlığa ulaşmak. Her ne kadar bu derce sade görünse de yine de mesleklerde

⁷³ a.g.e.s.101

⁷⁴ a.g.e.s.102

rekabet vardı ve bu rekabet sırf ticari bir kaygıdan ileri gelmemekteydi sadece. Bu aynı zamanda mesleksel olarak da yani kendi mesleğini diğer mesleklerle mukayese edip bu yönde bir yarıştı da aynı zamanda.çünkü bakıldığı zaman lonca sisteminde çıraklıktan kalfalığa, oradan ustalığa geçiş hep bir süreç sabır ve sebat aynı zamanda da mesleğini devam ettirmeye bağlı idi.

Ortaçağ için sanat ve sınaat'ın, zaten lugatçe bir kökten geldiği gibi, tarihçe de birbirine tamamen kavuştuğu, hatta bir manada kullanılmaya hak kazandığı devir demek yeridir.ortaçağ esnafının ve lonca anlayışının sanat telakkisi, aynı özelliğin değişik bir ifadesi olarak kalite üstünde titizlik diye hülasa edilebilir (yeni zamanların sayı ve miktar tarafına ehemmiyet veren üretim anlayışının tam tersi).

Bütün işlerde zaman en büyük faktördü. Mesela Sadi, Doğu illerinde bir çini kasesinin kırk senede yapılmasına karşılık Bağdat'ta günde yüz tanesinin bir çırpıda (o devrin ölçüsüyle: seri halinde) yapıldığını şikayet yollu anlatıyor ve arkasından ilave ediyordu. *“Ama kıymetinin ne olduğunu da işte görüyorsun!”* (Gülistan, Türkçe tercümesi, s. 184). Halk dilinin *“iyi iş altı ayda çıkar”* diye vecizleştirdiği bu kaide Ortaçağ esnafının iş ve hayat düsturunu teşkil etmiştir. Evliya Çelebi, bir ustadan bahsederken *“yilda ancak iki tüfenk yapabiliirdi”* diyordu (Seyahatname, cilt IV, s. 250) ⁷⁵

Buradan şu noktaya gelinebilir tabii olarak: Ortaçağ ahlakçısı da sırası geldiğinde maddi eşyaya kıymet biçmeyi elden bırakmazdı.ama onun kıymet biçiş sayı ve miktardan öte kaliteye yönelikti.ve tam da noktada aslı önemli noktanın da bu olduğu ortadadır. Yani, kaliteye nasıl ulaşılabilir, kalite nasıl yakalanabilir? Yani, bugünkü anlayışa göre değişim değeri değil de kalite eder değeri, daha çok soyut olan boyutu ön plandadır. Tabi bu yukarıdaki sorumuzun belki kestirme olacak ama bir cevabı var: İş aceleye getirmeden, uzun, sabırlı bir çalışmayla ve aynı zamanda nesiller boyunca uzanıp gelen kaide ve usullerden sağa sola sapmadan yola devam ederek.bu açıklamalardan esnaf psikolojisini ve lonca ahlakını az da olsa başarmış olacağız.

---

⁷⁵ a.g.e.s.105

III-III-1-B)- Görenek ve otorite:

Uzun asırlar boyunca birike birike bir örf, adet ve gelenek oluşur toplumsal yapı içerisinde. tam da bu noktada iktisadi ve sosyal yapının da bir örf ve adetin olduğu tartışmasıdır. Bu noktada yıllar yılı kümülatif bir şekilde bu yukarıda bahsedilen yapı içerisinde oluşan bir esnaf ahlakı varken bu da aynı zamanda dini ve mistik motiflerle süslenip bir otoriter yapı oluşturmuştur. Bu da Ülgener'in tabiri ile "*tradisyonalizm*" i doğurmuştur.

Tabii olarak bunun da bazı ayakları vardır;

Evvvela, üretim tekniği ve tarzı açısından; bu teknik ve tarz genellikle her türlü yenilik ve gelişmeye karşıdır. Geniş tasavvuf edebiyatı esnaf ahlakıyla elbirliği yaparak bu basit tekniği hep korumuşlardır. Bu da doğal olarak ampirik çalışmaları engellemiştir. "*kamil oldur ki ... şol nesne ile amel ola ki ana naklohunur*" (Cami, Nefehatül'üns, Lamii Tercümesi, s. 69.)⁷⁶ Örneğinde de görüldüğü gibi, bu yapı hep korunmak istenmişken, bu aynı zamanda edebiyat ve methiyelerle de perçinlenmiştir.

Eşyanın renginde, biçiminde en küçük değişiklik, mesela kunduranın bir dikiş eksik veya fazla dikilmesi, yahut ne suretle olursa olsun "olagelmiş" ten farklı şekilde imali, onların derhal "nev-icat" ve "hilaf-ı edeb-i kadim" diye takibe uğramalarına, "bila aman" hakkınan gelinmeleri için arka arkaya hüküm ve ferman çıkarmaya yeter bir sebep teşkil ederdi. Celaleddin Rumi: "*kişiyi herkende uryan ve kudretsiz görürsün , bil ki o kimse ustasından kaçmıştır*". (Ankaravi, Mesnevi şerhi, cilt II. s. 2009)⁷⁷ İktisat siyaseti dahi aynı düsturu tatbik çalışmaktan başka bir şey yapmamıştır; nitekim "*adil fiyat*" çok defa "*kadimden olagelen narh*" manasında anlaşılmıştır.

Ankaravi'nin mesnevi şerhinde kullandığı mısralarındaki doğrudan kullanıma sokulan usta lafı da, önemle üzerinde durulması icap eden konulardan biridir. Bu örnek ve benzerleri esnaf ahlakıyla tasavvuf edebiyatının aynı tabirleri kullandıkları, paylaştıkları gerçeğini bizlere göstermektedir. Bu da yine tezimiz açısından dikkati şayandır. yani burada yine ne kadar önemli boyutta bir iç içeliğin söz konusu olduğu ortadadır.

Ortaçağ dönemindeki iktisadi ve ahlaki yapıda bir bu günkü anlamıyla **sınıf** söz konusu değildi. Çırak, kalfa ve usta.veyahut fütüvvetnamelerde denildiği gibi yiğit,

⁷⁶ a.g.e.s.107

⁷⁷ a.g.e.s.108

ahi ve şeyh. Bu kademelenme **aynı yol üstünde yaşa ve tecrübeye göre** sıralanmış birer merhaledir. Yani bir sosyal sınıf söz konusu değildi. Bu durumdan bahsederken Ülgener aynı eserin dipnotunda bunun sırf o dönemki Şark dünyasına özgü bir durum olmadığı aynı zamanda Garp dünyası içinde de söz konusu olduğundan bahseder ve bu durumda mukayese için L.Brentano'nun "Der Wiertshaftende Mensch in der Geschichte" adlı eserinden bahseder.

Bu ahlaki yapı ve toplumsal mozaik içinde ortaçağın diğer kurumları gibi **esnaf teşkilatı** da kendine dini motiflerle derinlikler arayıp yer edinmeye çalışmıştır. Zaten bunu yapmasaydı (Ülgener'e göre) asırlarca varlığını muhafaza edemezdi. Bunun dayandığı yer sadece pir, şeyh değildi. Aslında bu derinlik ta peygambere kadar gidip dayanmaktaydı. Fütüvvet silsilesi yalnız "evvel gelen" pirlere dayanmakla da kalmaz; geriye uzandıkça sıra ile peygambere, Cebraile ve oradan da nihayet varmış olur⁷⁸. Ta ki şu örneklerle olayı daha da netleştirebiliriz. " *fütüvvet sıfatın kim ki sıfatlana ol kişi Allah'a erişmiş olur*" der fütüvvetname.ayrıca, evliya çelevi de seyahatname'sinde "*silsile-i fütüvvet*" birbirinden bi'at ile ta Hazret-i Resul'e andan Hazreti Cibril'e andan da Cenab- ı Hakk'a varır; beyt;

Canını terk etmeyen canana olmaz aşına,

Bivesile her kişi sultana olmaz aşına!

Fehvasınca her karda her tarikte **klavuz** lazımdır". (Evliya Çelebi, Seyahatname, cilt I, s.54)⁷⁹

Bu noktadan da anlaşılacağı gibi, Ortaçağda zenaat, birbirine kenetlenmiş ama bir o kadar da dışa kapalı ve dar bir yapı içerisinde yer almış ve bu da devirler boyu devam ettirilmeye çalışılmıştır. Bu da kendinden yetişme (**Hüdaiperver**) değil, usta sayesinde yetişme (**pir-perver**) şeklinde tezahür etmiştir. **Hamdest** (beceriksiz,tecrübesiz) olmayıp bir müddet usta yanında çalışmak gerektirirdi bu durumda. Dolayısıyla ustalık ve maharet bu şekilde görüldüğü gibi buradaki sır perdesi ve duvarının açılması ile, yıkılması ile olabilecekti. Bu perde ilk önce açılır daha sonra içine girildiği zaman yine dışarıya karşı sınıksız kapatılır. Bu da yukarıda çeşitli vesilelerle belirtmeye çalıştığım dışa, yeniliğe ve ilerlemeye ayrıca değişime kapalı bir toplumsal yapı oluşmasına sebep olmaktadır. Tabii ki bu yapı sonsuza değin süremezdi. Ortaçağın sonlarına doğru bunun da sonu gelmiştir.gelir ve

⁷⁸ a.g.e.s.111

⁷⁹ a.g.e.s.111

imkanlar daralmıştır. Artık başka yollar denemenin öyle ya da böyle kaçınılmaz olduğu ortaya çıkmıştır.

Bu bakış açısı o kadar ileri gitmişti ki, zeka ve akıl adeta bir kenara itilmiş vaziyetteydi. “Okuyup yazmakla olmaz ta üstattan görmeyince” , “teslimlik kapısından girmek namuradlık kapısından çıkmak”, “vurana elsiz gerek, sövene dilsiz gerek, derviş gönülsüz gerek sen derviş olamazsın” bu gibi öz deyiş halini almış örnekler yine Ülgener tarafından tezini güçlendirmek için kullanılmıştır.

Kişisel irade ve hür teşebbüsün bu derece arkaya atılması, sadece fütüvvet ve tarikat ahlakıyla alakalandırmakla kalsa, olayı belki bu kadar büyütmeğe değmezdi. Fakat olay bununla sınırlı kalmamıştır. Aynı durumu bütün bir cemiyete mal edebiliriz.söz konusu olan zaten şu veya bu tarikatın veya meslek grubunun ahlakı veya duruşu, anlayışı değildir. Bu bütün bir ortaçağ dönemi için geçerlidir. Bu **namuradlık**, teslimlik sırf esnafı ilgilendirmemektedir veya bunların alt kademeleri ile ilgili değildir sadece aynı zamanda bunu manevi nüfuz sahiplerinin de kullandığı ve bunların da işine geldiği açıktır. Çünkü onlar da sırası ve yeri geldiğinde böyle kolayca işlenebilecek bir yapıda olan bireyler istiyorlardı. O tarz bireyleri yönlendirmek ve iş yaptırmak veya siyasi emellere alet etmek, belki daha çok işlerine geliyordu. Ama bu da belki hala etkisinden kurtulamadığımız bir toplumsal ve ekonomik enkaz bıraktı.

Bu bahiste son birkaç nokta: Kanaatkarlık ve geleneğe bağlılık.

Kanaatkarlık: Gelecek günlerin rızkı için tasalanmayı yeren, her günün her günün kısmetini değişmez ve şaşmaz bir alın yazısı ile hemen kapısının önünde hazır sayan bu sakin ve müsterih hayat anlayışı muhtelif zümre ve sınıflarda karşımıza çıkmakla beraber, saikleri ve hareket noktaları ne kadar farklıdır.

Geleneğe bağlılık: Gelenek iddiasına aynı asırlar zarfında fütüvvetlerin ve arkasından esnaf loncalarının da sımsıkı sarıldıklarını biliyoruz. Fütüvvetler bir çok hususlarda olduğu gibi burada da tarikatlerle aynı gaye peşindedirler. İkisinde de yarı dini, yarı hamasi bir cezbenin maziden alıp kutsallaştırdığı kıymetler ön plandadır. Fakat asırlar geçtikçe, tradisyonalizmin saiki de hayli değişmiş olmaktadır. İlk defa dini, siyasi çalkantılarla dolu bir atmosfer gerginliğinin yarattığı cemaat ruhu yerine bu sefer, o gerginliğin nispeten yatıştığı asırlarda, iktisadi rekabet kaygısı geçiyor.

Anlaşıyor ki, aynı çatı altında topladığımız fikirlerin mebdei ve saiki hitap ettiği çevrelere göre, alabildiğine farklıdır. Buna rağmen hepsinin eninde sonunda aynı sonuca vardığı dikkatimizi çekmektedir. Kısmetine razı olmak ve halinden ahvalinden şikayetçi olmamak; alışılmışın dışına çıkmamak... Kısaca hareket noktalarındaki derin farklılıklara ve tezatlıklara rağmen neticede bir birleşme söz konusu. Tam da bu bize değişik zümrelerin ahlaki yapılarından dünya görüşlerinden ortak bir ortaçağ ahlaki sonucuna varma şansı vermektedir.

III-IV)- ORTAÇAĞ AHLAKINDAN ÇÖZÜLME DEVRİ ZİHNİYETİNE

Bu başlık altında, Ortaçağ zihniyetinin nasıl **evrildiği** ve o dönemdeki ahlaki anlayışa veya o devirdeki dogmalara karşı nasıl direniş gösterdiği ve ne derece evrildiği, direnç noktaları ele alınmaktadır. Yani zihniyetin ahlaka karşı nasıl bir kavis çizdiği incelenmiştir. Yani ortaçağ sonu-çözülme başlangıcında nasıl bir dönemeç vardır ve bunun zorlukları neler olmuştur? Zihniyetin, o ahlaki dar çerçeveyi nasıl aştığı, gerçek yüzünün ne olduğu?

Her ne kadar bu konu ilk bakışta kolay içinden çıkılabilecek gibi dursa da, gerçek bu değildir. Çünkü, her şey karışmıştır ve bir birine giriftir. Ve bunların arasında bir ahenk aramak da yanlış olacaktır. Aralarında zaman ve mekana bağlı derin ayrılışlar söz konusudur. Doğaldır ki bu noktada aynı asırlardaki garp dünyası akıllara gelir. Bu yeni ile eski arasındaki savaş, eskiden kurtuluş telaşı orada da mevcuttur. Kilisenin telkin edip durduğu kanaatkarlık ve yarını düşünmeme üzerine kurulu hayat anlayışı yerini artık yarınını düşünen ve o uğurda ticari bir gaile ile hareket eden bir iş adamı profili vardır karşımızda. Evrilme, **kar ve teşebbüse doğrudur**.

Mesele bizde de aynı perspektifle incelenebilir. Ve burada dikkat edilmesi lazım gelen şey, bu evrilişin yönü ve ne kadar derine indiği veya ne kadar yüzeyde kaldığı, varılan neticedir. “Belirtilmek istenen farklar, hemen söyleyelim ki, şurada burada derinleşmiş görünseler de her hususta barışmaz bir tezat manasına alınmamalıdır. toplum değerlerinin boydan boya “ **Ortaçağlaştığı**” bir sırada ahlak ve zihniyetin aynı mihver etrafında birbirine değmeleri, hatta zaman zaman birleşmeleri kadar tabii bir şey olamazdı⁸⁰.

---

⁸⁰ a.g.e.s.123

Bu noktada Ülgener, belli başlı noktalarda ayrılık, tezat değil de beraberliğin birleşmenin söz konusu edilebileceğinden bahsetmektedir. Ama eğer fark da aranacaksa bu da mevcuttur. Burada Ülgener, “**kanaatkarlık**” noktasındaki farklılaşmadan bahseder. Burada da kanaatkarlığı sorgular. Kanaatkarlık gerçekten gündelik ihtiyaçlarla sınırlı mıdır, toplum içindeki bazı çevrelerde bir zenginleşme söz konusu ise bunun nereyedir ve bu ne kadar sürmüştür, sonucu nedir? Normal kar ve teşebbüs için mevcut imkanlar nelerdir. Batı 16 ve 17. yy.lar boyunca bir evrilmeye girmişken bunun bizdeki yansıması ne olmuştur ve bunu engelleyen dinamikler olmuş mudur, olmuşsa nelerdir? Ülgener’in asıl üzerinde durduğu nokta da kanaatimizce burasıdır. Buradan Ülgener, olayı “hisler” ve ihtiraslara getirip açıklamalarına ve değerlendirmelerine devam etmektedir.

III-IV-1)- Üst tabaka karşısında Ortaçağ ahlakı:

Toplum her yönüyle evrilirken bunun ahlaki akisleri ve yankıları da olmuştur elbet.bu noktada Ülgener, bu ilk değişimin imtiyazlı ve üstte yer alan tabakalar lehine olduğundan dem vurur. Üst tabakadan ne zaman söz açılrsa, bol ve gösterişli hayatla onun maddi icapları hemen dilin ve kalemin ucuna gelirdi ortaçağda.hem de bu icaplar ahlakçıyı zaman zaman ne kadar üzmüş ve sinirlendirmiş olursa olsun, ahlak dünyasında yine kendilerini haklı çıkaracak mazeretler bulmakta gecikmemişlerdir. Ülgener’e göre asıl mühim nokta da burasıdır. Üst tabakanın gösteriş ve lüks merakı sadece şark ortaçağına münhasır değildir. Aynı dönemlerde garp dünyasındaki derebeylik düzeninde de bu eğilimler ve yaşam tarzı hüküm sürmekteydi:

“Bu bahiste bizce asıl ehemmiyetli olan cihet, bütün şu iddiaların ve ihtirasların yalnız fiili bir hal olmakla kalmayıp, ahlak doktrinlerinde de haklı görülmüş ve gösterilmiş olmalarıdır. Bunun muhtemel sebepleri olabilir.evvela, tarihi şartlar ve zaruretler! Üst tabkanın gem altına alınamayan taşkın ve ölçüsüz iddiaları karşısında ahlakçı, mütemadiyen tezkibe uğramamak için kanaat ve tevazu yolundaki telkinlerinden az çok fedakarlığa katlanmak zaruretinde idi. Yerleşik ve sebatlı karakterini anlatmak için baş tarafa temel kıymetler diye ad taktığımız feodal iddialar ve ihtiraslar önünde ahlak normlarını hiç olmazsa dar bir azlık lehine

yumuşatmaktan başka tutacak yol kalmıyordu. Üstelik, ahlak kaynaklarından çoğunun kadim (antique) çağlardan beri zaten imtiyazlı tabaka hizmetinde yer aldığı da hesaba katılırsa, ortaçağ ahlakını itidal ve kanaat ölçüsünden muayyen zümreler lehine feragate zorlayan sebepler kendiliğinden ortaya çıkmış olur. Bu hal tabiatıyla, ahlak sisteminin dışarıya doğru her noktada yeknesak ve kapalı bir bütün gibi görünmek iddiasından yüz çevirmesiyle mümkün olabilirdi. Zaten yeknesaklık yerine “farklılık” ortaçağın cemiyet anlayışı için temel vasıflardan biridir.... İçtimai hayatta muhtelif sınıflar j-kendilerine göre hakları ve külfetleri ile aşağıdan yukarıya doğru kademelendiği gibi ahlak normları da kanaat ve tevazu ölçüsüyle aynı şekilde alttan üste bölünmüş ve kademelenmiştir”⁸¹ .

Bu nokta, esasen ortaçağ ahlakının temel vasıflarındandır. Batıda da kilise azizleri ve roma hukuku, hiç olmasa teorik olarak kişilerin tabii ve hak noktasından hareket ettikleri halde ortaçağ ahlakı sınıf ve mertebe farklarından hareketle her biri farklı ve kademeli bir hak ve imtiyaz bölünüşünde ısrarla durmuştur.

Ortaçağ ahlakının başından beri koyu bir taassupla alaşağı etmek istediği bütün bu dünya nazları, artık muayyen zümreler lehine göz yumulması lazım gelen,hatta içtimai nizamın dirliği için muhafazasına itina edilen kıymetler arasındadır.

Bu noktada Ülgener, bu aristokrat zevk ve aristokrat sınıf için birkaç nokta üzerinde durmaktadır. Bunlar; dünyevi ve dini kanada yönelik değerlendirmelerdir.

III-IV-1-a)- Dünyevi boyut:

Siyasi otorite sahipleri ve onların yanlarında yörelerinde yer alanlar, ellerindeki bu güçten kaynaklı olarak gerekli gücü ve meşruiyeti sahiplenmekte de geç ve güçsüz kalmamışlardır.ayrıca aşağıda da bahsi geçecek olan edebiyat ve hiciv dünyasının veya sivri kalem sahiplerinin bile dikkat ettikleri bir nokta olagelmıştır. Onlar da yani israfa ve lüks tüketimine saray hayatındaki debdebeye karşı olanlar bile bu konuda hassas davranmak zorunda kalmışlardır. Onlar da belki bir toplumsal anarşiden mi korktular bilinmez ama yine de bunu halk gözünde bilinenden daha az

---

⁸¹ a.g.e.s.127

göstermişlerdir.çünkü bu lüks tüketimin geniş halk tabakalarına sirayet etmesi bir facia olabilirdi.

Bu **israfat** ve lüks tüketim, Türk Osmanlı edebiyat ve hiciv dünyasına da yansımıştır. Ama şu nokta önemlidir ki; o dönemdeki israfat genelde saray ve çevresiyle ilgili bir olguydu ve elden geldiğince bunun bir şekilde geniş halk yığınlarına sirayet etmesi önlenmeliydi.önemliydi bu nokta ama olay sadece dünyevi (profan) bir yapıdan kaynaklı değildi bunun dini ve mistik tarafı da vardı.

III-IV-1-b)- Dini boyut:

Bu noktada Ülgener, bu grubun da yani dini mistik takımın da bu noktada yani lüks tüketim ve israf noktasında diğer gruplardan yani edebiyat vs. çevrelerden çok da farklı davranmayıp bu duruma meşruiyet yolları aradıkları kanaatindedir. Ama bütün bir İslam mistizminin de bu yolda yol aldığı noktasında değildir Ülgener. O'na göre tabii ki de ayrık sesler vardı ama genel eğilim bu yöneydi. Bu noktada bu meselenin bu yönde yönelmesi yani lüks yaşamın veya israfın belki de çalışmadan kazanmanın bu derece meşrulaşması bahsinde Ülgener, bunun bir iyi niyetin bozulması şeklinde cereyan ettiğine inanır. Ve bu meselenin tarikat babından içeri giren kişinin bazı şeyleri terbiye ve olgunlaşma için öğrendiği bir müddet bunun böyle devam ettiğini ancak daha sonra bunun bozulduğunu yani muayyen bir kemal mertebesine ulaştıktan sonra “*talibleri tekmil ve salikleri terbiye için*” tekrar madde dünyasına döndüğünü ve bunun da haklı bulunduğunu ayrıca “kâmile lokma ve nükte helaldir” anlayışına kadar vardığını söyler.

Bu noktada Ülgener, iki boyut (dünyevi-dini) arasında temelde farklar da olduğunu söyler. İlk dünyevi boyutta, bu noktada profan (dünyevi) anlayışın kökü daha çok toprağa dayandığı için ve ellerinde pek de bir kazanılmış veya onlara ekstradan bir fark katacak artıları olmadığında daha da muhafazakârdılar. Ama dini ve mistik boyutta ise yine yerleşik bir kazanımları olmadığından onların da yukarılara yükselme istekleri arzularının olduğu aşıkardır. Ama fark tam da bu noktada belirmektedir. Bu dini ve mistik yapıdakilerin daha hızlı yükselmeleri daha mümkündü. Ve bakılırsa Anadolu'daki çoğu ayaklanma ve kıyamın hep bir imamı ve ermişlik kaynaklı olduğu görülecektir. Bu genel çemberin dışına çıkanlar ise ihraç edilmişlerdir. Yani Ülgener'e göre, bu zümrenin aslında tabiri caizse bir numarası

yoktu. Az da olsa elerindeki imtiyaz ve hakları da dünyevi ihtiraslar peşinde tüketmişlerdir.

Fakat; belki de önemli olan nokta, bu noktadaki bireylerin veya bu duruş sahiplerinin var sayılan veya aralarında var olduğuna inanılan farklardan ziyade bunlar tek çatı etrafında birleşmiş olmaları veya birleşebiliyor olmalarıdır. Ve bunun da hayat bulabilmesi yani bu iki katman arasındaki anlaşmanın sağlanabilmesi ve bunların toplumda yer bulabilmeleri ve barınabilmeleri de bazı düzeltmelere ve üst tabakanın zevk ve tercihlerini ve lüks yaşamını alt tabakalara iletmemeye noktasında durmaları ve bu noktada bir nevi tıkaç görevi görmeleri oranında mümkündür. Yani anlaşılıyor ki aristokrat dünyevi boyutla dini tasavvufi boyut bu konuda hemfikirdi ve işbirliği içerisindeydi. Fazilet ve kanaatkarlık, hakkına razı olma, itiraz etmeme geniş ve halk yığınlarına mahsus bir algı olarak bırakılmak istenmiştir. Ve bu “*kütle*” ahlakı bir ölçüde başarılıdır. Zaten ahlakçıya kalsa her halk tabası kendi geçimini sağlayacak ve hayatta mutluluğu yakalayacak birçok sebebe ve özelliğe sahipti. Onun için problem yoktu. Yedi iklimi yiyip doymayan emir ve tevabine karşı bir dilim ekmele geçinen aşağı ve geniş tabaka.

III-IV-2)- Orta tabaka ve aşağısı:

Ele alınması lazım gelen husus, imtiyaz sahibi ve bir büyük debdebe içerisinde yaşayan üst sınıfa karşın onun bu imtiyazlarının alt tabakaya sızmasını engelleyen bir nevi tıkaç görevi gören dini ve dünyevi grup ve bu noktada bu ayrıcalıklara karşı verilen mücadele, direnme ve bunun aldığı sonuç veya kazandığı zafer veya yaşanan fiyaskolardır.

Bu konuda söylenecek olan şeyler, bu tabakaların şehirlere göre dağılışı ve bunların kendi aralarındaki münasebetleri ve kendi içindeki alt üst münasebetini açıklığa kavuşturmadan anlaşılabilir.

Öncelikle belirtelim ki; bu alt ve üst tabakalar arasında varlığı şüphe götürmez bir tezat vardı. Ve üst tabakada yer alan asıl ve nesep ayrıcalığı, bir farklılık soyluluk arayışı, özünü asil birine dayandırma hırısı, isteği, arzusu, ifade biçimi sanılmamalı ki sadece üst tabakalara özgü bir anlayış biçimiydi. Bu anlayış biçimi belki aynı şiddette olmasa da alt tabakalarda da söz konusuydu.

Bu durum, belki de bir yarı haset ve yarı hayranlık sonucu alt sınıflar arasında giderek yayılmıştır. Bu hususiyetler, aslında ilk defa aristokrat sınıflar arasında neşet etmiştir. Bunun bazı zihniyet unsurları vardı: Asıl ve nesep iddiası, buna pek yakından bağlı olan dünya talebi (kazanma ve zengin olma hevesi) ve en son olarak belki de hepsinin de istediği altın ve gümüş kazanma ve müptelalığı.

III-IV-2-A)- Soyluluk hevesi:

Soyluluk hevesi için ilk bakışta üst sınıfa özgü bir algılayışın söz konusu olduğunu söyleyebiliriz. Ama işin aslı böyle değildir. Doğaldır ki bu algılayışın veya bu meyilin üst sınıflar arasında daha rağbet gördüğü bir gerçek ama diğer tabakalar arasında da bu kavrayışın veya bu hayat felsefesinin hüküm sürdüğü bir gerçektir. Esnaf arasında da bu anlayış giderek yaygınlaşmıştır. Yani ağalık, beylik, efendilik veya bunlara yanaşma anlamındaki gaile bu gruplar arasında da giderek yer etmiştir. Neseple övünüş, diğerlerine üstten bakma esnafın da uzak kalamadığı birer felsefe olmuştur. Şeceresi geçmiş asırlardan pirlere ve azizlere kadar indirilen, hakları ve imtiyazları asırlık imtiyazlarla tayin edilmiş bir meslek veya san'ata mensup olmanın tattırdığı gurur, denilebilir ki, asıl ve nesep iddiasının san'atkar şuurundaki akislerinden başka bir şey değildi. Şeref ve şan, ortaçağ ahlakının hakim olduğu durumlarda bile insanların toprakları veya sarayları veya başka zenginlikleri olmadan bile dayanmak arzusunda oldukları temel güdüleyicilerdi denebilir şu aşamada.

Aynı durumu, fütüvvete verilen anlamada belki daha iyi görebiliriz. Fütüvvet insanın hayatında ulaşabileceği en yüksek merteye olsa gerekti. Hatta daha da ileri gidecek olursak, fütüvvet, daha elim daha vahim bir olaydı. O kul yapısı bir şey değildi adeta ilahi bir durumdu. Onun bu özelliği onu daha da değerli kılmaya yeten özelliklerdendi. *“Şöyle bilgil ki ey kardeşler ve ey azizler fütüvvet a'la ve şeriftir ve ulu makamdır. Fütüvvetin aslı kadim, ezeli ve ebedidir ve aslı imandır yani aslı Allaktır ve fütüvvet allahu teala sıfatıdır. Pes fütüvvet sıfatın kim ki sıfatlana ol kişi allaha erişmiş olur.”* Ülgener'in Yahya bin Halil'in Fütüvvetname adlı eserinden alıntı yaparak bizlere aslını göstermeye çalıştığı gerçek anlayış bu olsa gerek.

Dolayısıyla denebilir ki; asıl ve nesep arayışı, merakı vs. özellikler aslında esnaf veya diğer toplumsal gruplar arasında bir nevi iyi yönde güdüleyici faktörlerdi. Yani bunlar insanları bir yerde bazı şeylere motive ediyorlardı. Ama asıl mesele de

işte burada başlamaktaydı. O da şuydu: Bu asıl ve nesepe veya soyluluk arayışının bir sınırı veya duracağı veya durduğu bir nokta söz konusu muydu. Veya bu gerekli miydi. Ama kanımızca herhalde bunun tam da ulaşılmış bir cevabı olmamıştır. Çünkü tarih boyunca bir yandan asıl ve nesepleriyle övünen ve kendilerinden alt sınıflardakilere sabır ve iyi huy iyi ahlak telkininde bulunan üst tabakadakiler diğer yanda ise bunlara yanaşmaya çalışan veya kendilerini onlar gibi bir soya sopa nesebe dayandırmaya çalışan orta sınıf. İşte bu katmanlar arasındaki mücadele hep devam edegelmiştir.

Varılacak netice kanaatimizce şudur; Osmanlı imparatorluğu bir zamanlar ki şaşasını ve debdebesini yaşarken bile, toplumsal yapı hala bu basit olaya dayanmaktaydı. Öyle ki, din sınıfında dahi ileri derecede hizmet vermiş ve toplumca tanınan, bilinen insanlar bile, bir noktada kendilerini bir asıl ve nesepe arayışı, bir pire dayanma noktasında bir uğraşın içinde bulmuşlardır. Onlar da kendilerinden bahsederken işte şu şeyhe şu kadar hizmette bulundum veya şu azize şu kadar yakınım demekten veya iddia etmekten kaçınmıyorlardı. Ve Osmanlının bu ihtişamına rağmen, çalışma ağılık ve ululuğa ters bir durum olarak algılanmaktaydı. Bu onun şanına yakışmaz zul bir durumdu. Ve çalışmak her seferinde kendilerinden uzak tutup kendilerinden başkasına yükledikleri bir eylemdi. Bu durumu yüklenenler ise azınlıklar ve gayrimüslimlerdi. Servete de unvan ve asaletle göre değer biçilmekteydi. Yani belki de garptaki gibi cevval ve rızkının peşinden koşan bir anlayışın bizde bu denli güçlü gelişmemesinin sebeplerinden belki de en önemlisi işte tam da bu toprağa ve şana şöhrele nesebe dayanan garip ahlaki anlayıştır.

III-IV-2-B)- Kazanma ve bunun sınırlarından ferahlama gayreti:

Kazanç hevesinin şekli, şiddeti ve vasıtaları tabiatıyla her zaman aynı olmamıştır. Tahsil-i dünya bazen en sert ve haşin vasıtalarla, ulu orta baskınlarla ve soygunlarla hızını boşaltmış, bazen uzun ticaret seferlerinin açtığı yolda, fakat yine soyguncu karakterini bütün bütün terk etmeyerek, tatmin imkânlarını aramış, peşine düşenlerin muhayyilesine ve cesaretine kâh define kazıcılığı, kah inci avcılığı gibi şekillere girmiş, fırsat buldukça çiftlik ve malikanelerle istismarın sinsisi ve sürekli şekillerine bürünmüş ve daha sayılması mümkün olmayan yığınla vasıta ve imkanlar arkasında koşmuştur.

Kar hırsıyla dağları oyan, engine açılan ve hatta aynı hırsla, lakin bu sefer ilahi tecelliye mahzar olmak cehdi ile manastır hücrelerine kapanan zihniyet, Garplı tarihçilerin bu güne kadar uzun uzun tahlil ettikleri “*ilk kapitalist*” zihniyetten başka şeyler değildir. Zaten ticaret kapitalizminin ve zihniyetinin Şarkta daha erken uyanmış olduğunu bildiğimiz için, belirtilerdeki bu muşabehet bizi yadırgatmıyor⁸².

Fakat yine de bir konuyu açılığa kavuşturmak lazım gelmektedir. Acaba bu kazanç hırsı, sadece bir kısım serseri, maceraperest veya korsan tipe mi özgü idi ve geriye kalan halk yığını neler yapmaktaydı acaba? Yani, geniş halk kitlesi ve hele hele esnaf bu kazanç hırsından uzak kalabilmiş midir?

Tabii ki, buna vereceğimiz cevap hayır olacaktır. Yani, geniş halk kitleleri ve esnaf da bundan geri kalmamıştır. Bir farkla ki ; esnaf bunu daha az hırs ve o hırsı daha az göstererek yapmıştır. Yani mesela; esnaf da narhı yükseltmek için eldeki malı stok etmiştir, daha sıkı kurallar delinmeye çalışılmıştır, satışta hile, eksik tartma olmuştur. Çünkü, ortaçağın sonlarına doğru rekabet daha da zorlaşmış ve sıkılaştırmıştır. Ayrıca lonca ahlaki anlayışı da artık ihtiyaçlara cevap veremez olmuştur. Yani, asıl olay bu idi ve artık insanlar bu fütüvvet hırkasını giyinip onun o ağır yükü altında ezilmek istemedikleri ve artık daha farklı kazanç yolları denedikleri için bu anlayış terkedilmiştir. Ayrıca, bu fütüvvet ahlakının ağır şartları ve gündelik iş yükünün artışı ile işler daha da çekilmez olmuş ve insanlar çeşitli hile ve desiseye başvurmuştur. Bunun birkaç sebebi daha vardır: Başta emniyetsizlik ve kararsızlık; hesap ve kitaba sığmayan vergi vergi ve harçlar; nakit kıymetinin kararsızlığı; zorba kuvvetlerin (yeniçeri, sipahi vs.) iş hayatına müdahaleleri. Bu hercümerç içinde sanat erbabı da pek tabii olarak diğerleriyle beraber sürüklenmiş ve esnaf ve istikamet ölçülerini azar azar terk etmiştir. “**Esnaf-ı biinsaf**” lafının da bilhassa 17 ve 18. yy.larda klişe olarak kullanımı bundan ileri gelmiştir.

---

⁸² a.g.e.s.146

III-IV-2-C)- Altın ve Gümüş Tutkusu

Bu bahse girerken Ülgener; bu konunun aslında bu mevzunun en önemli konusu olduğunu belirtir. Bu nokta O'na göre çok çok önemlidir. Bu madenlere yönelik hırs hem kazanma hem de gösterme hırısıdır denebilir:

*“İster paye ve ünvan hevesi, ister kazanma ve zenginleşme arzusu (bilhassa yüksek tabakada) dikkate alınsın, hepsi kendilerini üstü örtülü ve kapalı halden çıkararak gerçekleştirme ve **göze görünme** imkânlarına (ki en fazla aranan budur!) kavuşturacak olan bir çift kıymetli maden etrafına sıralanmışlardır: **altın** ve **gümüş!**”⁸³*

Ülgener'e göre bu iki maden aslında ta prekapitalist devirden beri tüm dikkatleri üzerine ekmeyi başarmışlardır. Şöyle ki; bu iki maden adeta tüm ihtirasları bünyesinde cem eylemişlerdi. Ki kullanımlarından kaynaklanan bir parlaklık ve şatafat eserleridirler. Bu iki kıymetli maden aslında ortaçağ ahlakını örseleyen birer tahrik edicilerdi.

Ortaçağ öncesi devirlerde bu iki madene rağbet merkantil mentalitenin neredeyse temellerini oluşturmaktaydı. Bu bahsettiğimiz nokta 17 ve 18. yy'larda zirve noktalarına ulaşmıştır denebilir. 19.yy' a gelindiğinde bu hırsların biraz daha törpülendiğini görmekteyiz. Hatta bu yöndeki eleştirilerden cesaretle iktisadi zenginlikle altın hırısı arasında tersine bir ilişki kurulmuştur.

Tabiidir ki bu altın ve gümüş sevdasının aslında tutkudan öte başka toplumsal altyapıları da mevcuttur. Son dönem Osmanlı saray yaşamında gösterişin, bilhassa altınla gösterişin önü açılmıştır. Ayrıca ordunun sefer gâilesi de bir yerde altın ve gümüş olmuştur. Tüm bunlar bir araya geldiğinde altının neden bu kadar önemsendiği çıkar ortaya: *“Bunun içindir ki, para hırısından şikâyetler bizde gösteriş ve ihtişamın en ileri gittiği asırlar ve merkezler etrafında yığılmıştır”*⁸⁴. Hatta Gazzali'ye göre insanı Allah'tan gayrıya –masivaya- bağlayan dünya kayıtlarına toptan put (sanem) demek caizse, bunların başında altın ve gümüş gelir. Yine bu durumu tasviren *“ ehl-i tama olan kimsenin kiblesi altın kesesidir”* (Mesnevi Şerhi). Yine bizdeki gibi batıda da örnekler mevcuttur. Mesela H.Sachs, (16.yy) parayı yeryüzünde dünya tanrısı diye tarif etmişti.

---

⁸³ a.g.e.s.150

⁸⁴ a.g.e.s.152

Aslında bu değerlendirmelerin bir de başka yönü vardır. Şöyle ki; son Osmanlı toplumunda bu durum daha da belirginleşmiştir. O da şudur: İhtiyaçlar artık daha çok mal ile değil de para ile (altın-gümüş) giderilmeye başlanmıştır. Ve ikinci tür giderim usulü daha çok yaygınlaşmış ve daha da kolaylaşmıştır. Bir arpa miktarı zerr (altın) elli batman zora üstün gelmeye başlamıştır.

Ülgener bu noktada paranın (altın) mubadelesinin ilk defa şarktan garba tedavülünün olduğundan bahsederek buna ek olarak aslında tam da yukarıda bahsi geçen **zerr** ve **zor** meselesinin de şehirleşmek için sebeplerden olduğunu vurgular. Çünkü köydeki zor hayatı herkes kaldıramıyordu, insanlar şehre gelip daha kolay zerre ulaşabiliyorlardı. Şehir havasının hürriyet getirdiği hep garpta hem de şarkta kabul görmüştür der Ülgener.

Tüm bunlara rağmen Ülgener, bu altın ve kıymetli maden tamahının aslında hiç de iktisadi kapitalizm adına-rasyonel zihniyet ürünü olarak değil- yapılmadığı, tamamen kişisel gösteriş ve ego tatmini için yapıldığının da altını çizmektedir. Bu da altın ve paranın henüz hak ettiği noktada olmadığını göstermeye başka bir örnektir. Ki yine Ülgener; bu düşüncelerini pekiştirmek için bizde hala bile zenginler için mütemevvil veya maldar denmesinin aslında varlıklı olmanın hala ne kadar naturel ve hala mala ve ayniyata dayandığını göstermeye yettiğini söyleyip örneklendirmektedir.

Ülgener, yukarıdaki düşüncelerini, Weber'in değerlendirmeleriyle de pekiştirmektedir. Weber de, ilk ve orta çağlarda paranın alelade bir mubadele vasıtası olmaktan ziyade içtimai hayatta paye ve itibar – prestige- sembolü gibi kıymet kazandığını söylemişti. (Wirtschaftsgeschichte, s.210, 1924)⁸⁵. Bizde de bunun gibi örnekler mevcuttur: “Akçedir kişiyi ulu eyleyen- akçesiz yekdir makalet söyleyen” (Gülşehri) “sim ü zerr cem'iyeti ehli gurur eyler seni” gibi özdeyişler bunun açık örnekleridir. Henüz 13. asır civarında mistizm en zirve noktasında iken Mevlana “yaşlı genç herkes altının peşindedir” (Mesneviden) demeye kadar vardırırmıştı olayı.

Bu anlatılanlardan şu noktaya varabiliriz: herhangi bir devir ve toplumun gerçek iktisadi zihniyetini tanıyabilmek için, o anlayış ve kavrayışı kimi fantastik ve romantik öğelerden arındırmak gerekmektedir. Ve bu noktada; acaba Yakın Şark dünyası zaten aslında var olan kazanma arzusu ve bunun gibi saikleri belli iktisadi

---

⁸⁵ a.g.e.s.156

noktalara kanalize edebilmiş midir? Ve bu acaba ne kadar Batıdakine benzer bir yapı arz etmektedir. Bu kanalize formül ne kadar iktisadi rasyonaliteye uygundur, ne kadar bir teşebbüs formu alınmıştır. Ve daha da önemlisi belki bu rasyonalite neden (belki) ilk başlarda durdurulmuştur. Tabii ki insanoğlu ta başından beridir bir kazanma ve mal mülk sahibi olmaya çabalamaktadır ama işte tam da burada sorulması gerekir ki; ne yoldan ve hangi vasıtalarla. İşte belki de aşağıda ele almaya çalışacağımız konu bu sorularımızı cevaplayacaktır.

III-3)- Engel Olduğu Düşünülen Faktörler:

Ülgener bu bahiste ilk etapta **kar** ve **teşebbüs zihniyeti** kelimeleri üzerinde durmaktadır. O'na göre kar ve teşebbüs aslında hep aynı anlamda anlaşılırlar. Yani, her ikisi de kazanç hevesi anlamında kullanılır. Ama, Ülgener'e göre, aslında bunlar arasında fark vardır. Kazanç hevesi, aslında herhangi bir şekilde çalışıp mal mülk sahibi olmak iken; ilk ikisi daha çok mutad yollarla ve daha rasyonel, daha prodüktif ve daha organize bir şekilde bunu yapmaktır.

Yukarıda bahsimize geçmek için iktisadi evrilmenin hangi yollardan nasıl hangi vasıtalarla evrildiğini ve bunun bizde ne şekilde tevarüs ettiğini veya edemediğini sormamız gerektiğini anlatmıştık. Ülgener işte bu bahiste, kazanç hevesleri önündeki imkânları normalden veya yakından uzağa şöyle sırlamaktadır:

- 1) *İktisadi olan veya aşağıda sayılacaklara oranla daha normal sayılabilecekler: çiftçilik, esnafılık, tüccarlık, sarraflık.*
- 2) *Yukarıdakilerle ilişkili olmaktan mütevellit; siyasi kazanç ve rantlar. Vergi cizye vs. yollara aşağı tabakanın istismarı.(devlet mansıplarının devamlı para ile alınıp satılması)*
- 3) *Normalin çok çok dışında kalan kazançlar: baskın ve soygun gibi zora dayanan, dolandırıcılık gibi hileye dayanan, bir kısmı da daha çok hayal mahsülü şeylere dayanan alşimi, defîne merakı, sihir ve keramet denebilir.*

Belirtmek gerekir ki bu halkanın arasında enteresan bir ilişki vardır; birinin genişlemesi diğzerinin daralması anlamına gelmektedir⁸⁶.

---

⁸⁶ a.g.e.s.163-64

Buradan da anlaşılmalıdır ki normal iktisadi mantık ve çerçevede yürümesi gereken faaliyetler bazen bu çerçevenin dışına çıkabilmektedir. Bunun hem akıl ve mantık hem de macera gibi sebepleri vardır. Tabiidir ki bunun da yansımaları Şarkta ve Batıda farklı olmuştur. Tam da bu noktada Ülgener burada da farkın keskin ve derinlemesine göze çarptığından bahsetmektedir. Şöyleki, O'nun tespitine göre; Batı Avrupa 16. asırdan beri bir kazanç insiyakı ile yola çıkmıştır. Ve bu çaba 19. asırlara vardığında iktisadi mentaliteye daha da yaklaşarak gerek sermaye birikimi anlamında gerekse de bir sistem görünümü arz etmesi bakımından bizdekinden kat be kat farklıdır. Ki belki de 19. asırdaki bu iktisadi faaliyetlerin hala **merkantilist** ve sömürgeci bir ayağı vardı ama sistemin saç ayakları oturmaya başlamıştı. Ki bunları dışardan içeriye bir kıymet akışı (gerek maddi gerekse de manevi), mazbut hukuk ve devlet nizamı (merkantilist ve merkezizetçi- himayeci ve müteşebbis), **kalvinist** ve **puritanist** dini ve sosyal anlayış. Tüm bu saydıklarımız bu toplumu daha canlı, daha dinamik ve daha cevval kılmakta idi. Kısacası kazanç hırsını kamçıllayan ne kadar savruk, dağınık sebep var idiye hepsi bir araya toplandı.

Bizde sebeplerin zincirleşmesi ve doğurduğu neticeler yukarıdakilerin tamamıyla tersine işlemiştir. Sırası ile Şark ticaretinin ve iç pazarın daralması ile içeride ve dışarıda güvenlik eksikliği ve Türk İslam toplumuna kazanç ve ticareti yasaklayan veya en azından önünde engel olan ağalık ve efendilik şuuru ve bunun hemen yanı başında yer alan mazbut bir iş hayatına yer vermeyen veya ona uymayan bir kişisel-manevi ruh hali yani ahlak ve tasavvuf terbiyesi.

Ülgener, bu değerlendirmelerinden sonra din ve iktisadiyat üzerinde durmaktadır. Ülgener'e göre din muhakkaktır ki hayat üzerinde etkilere sahiptir. Yani din sadece basit hayat akışını tasvir eden pasif bir faktör değildir. Aynı zamanda ona yön veren bir faktördür. İşte bu noktada Ülgener, Max Weber'in kalvinizm hakkındaki mütalalarına katılmaktadır.

“Kapitalist hayat şartlarının tek kurucusu elbette kalvinizm değildir. Fakat o hayatı metodik, hesaplı bir iş ve vazife ahlakıyla zihinlere dokumak ve yerleştirmekte kalvinizmin rolü muhakkak ki önde gelir”⁸⁷.

---

⁸⁷ ÜLGENER, Sabri. İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası. 1981. s.14, İstanbul: Der Yayınları

İktisat zihniyeti ve iktisat ahlakı bahsinde Ülgener, iktisat zihniyetini kişinin gerçek davranışlarındaki inançlar toplamı olarak ifade ederken, ahlakı uyulması gereken kurallar ve normlar bütünü olarak tanımlamaktadır. O'na göre iktisat ahlak ve zihniyetinin toplumdan topluma farkları vardır. Hatta aynı toplumda bile bariz farklar söz konusudur. Ve tabiidir ki bu fark bazen kendi içinde tezatlar arz etmektedir. Örneğin bizim toplumumuzda biri vakit nakittir derken bir diğeri acele işe şeytan karışır demektir. Biri bakmazsan dağ olur derken diğeri sana mı kalacak bu dünya demektir. Buradan hareketle Ülgener'e göre bu değerlerin zihniyet olarak değerlendirilebilmesi için bunların dışarıya taşmış ve gerçek hayatta birer ifadesinin olması gerekmektedir. Eğer taşmıyorsa biz bunlara zihniyet diyemeyiz.

Bakıldığında bu ahlak ve zihniyet bahsinin Ülgenerin temel yapı taşlarından olduğu görülür. Ki ona göre bu iki temel kavram ikitsadiyatı alttan üste veya üstten alta şekillendiren birer belirleyicilerdir. Bu tabakalaşmanın ifade şekli de şöyledir: üstte eski ve temel-politik yapı arzeden ortaçağlaşmış yapı üzerine inşa edilmiş çözülme devri iktisadiyatı ve altta da dediğimiz gibi ortaçağlaşmış bir yapı.

Ülegener'e göre bu iktisadi ahlak ve zihniyet o derece önemlidir ki bunun herhangi bir topluma özgülenmesi düşünülemez. Onlar toplumdan topluma farklılık arz etse de yine de bu temel yapı olma özelliklerini kaybetmezler. İnsanın ihtiyaç tatmini ve çevre ile olan ilişkilerinin boyutu ve şekli bu noktada belirleyici olmaktadır. Yani çevre ile olan ilişkinin boyutu nedir, ne derece çevre ile yakındır? Bunun mesafesi nedir? Ve bu mesafe zaman içinde değişmiş midir? Ülgener'e göre devri belirleyen faktör belki de devrin icaplarına icabeten din ve ilahiyattır⁸⁸.

Ülegener bu analizlerde bulunurken, Doğunun (Osmanlı ve günümüz iktisadiyatını daha ayrıntılı incelemiştir) zihniyetini tahlil ederken, Osmanlı'nın 15. ve 16. yy.larını ve bu döneme belki de temel olan 12. ve 13. yy.lara kadar inmektedir. Ülgener'in kafasına takmış olduğu konunun da neden Batı dünyası bu yüzyıllarda yani 15 ve 16. yy.larda temel bir dönüşüm yaşarken Osmanlı veya Şark dünyası neden bunu başaramamıştır. Ve bunun muhakkak bir bilimsel açıklaması olmalıdır. Ülgener zaten bu ayrımı yaparken Ortaçağlaşma demesinin sebebi de Osmanlı veya Şarkta tabiri caizse yaprak kımıldamazken Batının çok çaplı devrimler

---

⁸⁸ a.g.e.s.52

gerçekleştirmesidir. Yani batı bir anlamda modern çağı yaşarken biz neden gerideydik.

Ülgener'e göre ortaçağ ahlakının temel vasıfları vardır: durgunluk, kanaatkârlık ve görenekçilik. Bunun yanında bu yapı çok kapalı ve kendi içine çevrilidir. Öyle ki, dışardan alınan değerler olsa bile bu rahleden geçmeden ve ona uydurulmadan bir anlam ifade etmemekteydi. *“Ortaçağın cemiyet hayatı, iktisadi faaliyete en fazla bağlı olmaları gereken san'at ve ticaret erbabı da dahil olmak üzere, kıymet ölçülerini henüz maddeleşmemiş bir dünya görüşünden alıyor. Bu görüş bir tabakadan diğerine geçtikçe, az çok derin farklar gösterir; fakat hepsi de 'meta-ekonomik' bir düşünce temeline dayalı kalmakta birleşir. Bu temel düşünceyi bir cümle ile hülasa edebiliriz: Maddenin ve maddi hayatın icapları dışında kalabilmek”* ⁸⁹.

---

⁸⁹ a.g.e.s.60

BÖLÜM –IV ÇÖZÜLME DEVRİ-TASAVVUF

IV-1)- ÇÖZÜLME DEVRİNİN TEMEL DİNAMİKLERİ

ve

TASAVVUF BOYUTU

Bu başlık altında Ülgener'in temel çıkış noktası, yapılan tüm değerlendirmeler ışığında İslam dininin yeri ve analizlere katılım oranı nedir? Böylece O'na göre yanılmanın temelde nereden kaynaklandığını daha kolay bulabiliriz. **“Önce çıkış noktamızı belirleyelim: Üiversal dinler arasında “dünyaya” bakış açısı ile İslam'ın yeri nerededir?”** ⁹⁰ derken bundan bahsetmektedir Ülgener. Bu analizlere başlarken aslında olaya nereden baktığımız çok önemlidir.

“Dünya dinleri arasında emeğe ve çalışmaya yatkın ve dışa dönük haliyle Calvin 'ci görüşü bir uca, içe dönük ve kapanık haliyle Budizm 'i tam karşı uca oturttuğumuzu düşünsek, İslam bu iki uç arasında nasıl ve nerelerde bir yer tutmuş olabilir?” ⁹¹ .

Ülgener'e göre bu tip bir analizin asıl doruk noktası Max Weber'dir. Ama Weber'in analizlerinde de İslam'ın en zayıf halka olarak yer aldığından dem vurmaktadır. Ve Ülgener'e göre Weber'in bu konuda varmış olduğu hükümler her ne kadar dağınık olsa da acele ve tek yanlı olmaktan öteye gidememiştir. Ama Weber'in –diğer batılı düşünürler gibi- bu tek yanlılığı ideolojik ve fikirsel bazlı ve art niyetli değildir Ülgener'in kanısına göre. O'nun bu tek yanlılığı metot anlayışından ileri gelmektedir. “ sürdürülen metot yabancımız değildir: tarihi-kültürel kompleksleri önce yığın haldeki heterogen unsurlarından soyup ayıklayıp *“içyapılarında en fazla tutarlı (cinsequent) unsurlarına ağırlık vermek suretiyle inşa edilmiş tipler (idea-l tipler)”* halinde takdim etmek” ⁹² .

Bu kadar Weber eleştirisinden bahsettikten sonra (daha sonra bu konuda birkaç noktaya daha değinmek üzere) şunu da vurgulamakta fayda vardır: Ülgener'e

---

⁹⁰ ÜLGENER,Sabri , *Zihniyet ve Din* . 2006, İstanbul. Derin Yayınları.s.55.

⁹¹ a.g.e.s.56.

⁹² a.g.e.s.56.

göre Osmanlı toplumunun asıl geri kalış nedeni, slam'ın ilk saf ve orijinal hali değil de daha sonra ki dönemlerde yer yer iptidai düşüncelerle yoğrulmuş bir mistizm şeklidir. Ülgener'in tasavvuf konusu üzerinde bu denli durmasının belki de en önemli sebebi bu olsa gerek. Tasavvufun bu durağanlık doğurucu uzantılarının veya anlayış kalıplarının ortaya çıkarılması, neden geri kaldık sorusunun da bir yerde cevabı olacaktır.

IV-1-A)- TASAVVUF ve ÜLGENER

Ülgener'e göre, Ortaçağlaşan devir insanı hiçbir zaman aslında sanıldığı kadar dünya hazlarını elinin tersiyle itmemiştir. Ama bu uğurda da tüm enerjisini harcamamıştır. Yani dünya nimeti bol da olsa kıt da olsa çok da uğruna ömür harcanacak bir durum değildi. Öte yandan zaten bu dönem insanının çevresi çok katı toplumsal ve otoriter kurullarla çevrelenmişti. Bu da yukarıdaki sayfalarımızda da bahsettiğimiz gibi kırsala gittikçe daha da bir ağırlaşıyordu. Belki biz bunu Weberci ideal tip olarak almalıyız. O halde bu ideal tipin prototipi ne idi ve tasavvuf bunda ne kadar etkiliydi. Bunun şiddet boyutu nereye varıyordu. Bu noktada bir de tasavvufun özü söz konusudur.

“ En başta , hangi koluyla olursa olsun tasavvufun temel ilkesi ve belki de ilk adımı: Ayrılık gayrılığı kaldırarak Tanrı katında nefsinin yok etme ve yoklukta varlığı bulmak (“Eser-i ilahiyi aslına ve hazretine ilhak eylemek” (muhyiddin Arabi)). Kişi, çevrenin ve dış dünyanın verdiği eziklik de dahil, boydan boya yabancılaştığı, kendine ait olmayan bir alemde yaşamının bilinci içindedir. Nefsinde yokluk ve hiçlik unsurunu (unsur-i ademi'yi) yenip tekrar “vatanına rücu” etmenin sabırsızlığını sürdürür. Tanrı katına varmayı engelleyen ayak bağı ise, her türlü maddi-nefsani ilişki ile beraber, olup bitende kendi fiilini görmek ve ona itibar etmek olduğuna göre, yolun ucu bir yerde – önünü boş ve açık bulduğu kadar – fiil ve iradeyi inkara varacak demektir. Kul – yine ileri ve sivri uçlarına göre konuşulacaksa – Tanrı iradesinin yer yüzünde aleti ve icrası değil, kaza ve kaderin pasif taşıyıcı ve belki seyircisi hükmündedir”⁹³.

⁹³ ÜLGENER,Sabri , *Zihniyet ve Din İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı*. 2006.93 İstanbul. Derin Yayınları

Burada Ülgener bu işin aslına, özüne inmek niyetindedir. Daha doğrusu, bu özün ve ilkenin teorik boyutu değil de işin pratik yönüyle ilgilenir. Ülgener'e göre, bu hususta göze çarpan ilk unsur, ağırlık ve yavaşlıkla beraber, bağımlılık ve teslimiyetin ön sıraya geçmiş olmasıdır. Tanrıyı kendine uzak gören ve ulaşılmaz zanneden veya daha doğrusu doğrudan O'na ulaşabilen ve yol ve iz gösteren birine ihtiyaç duymayan **mü'min** şimdi Tanrı ile hem hal olup onda yok olmaya çalışınca, bu yolda haliyle bir **rehbere** ve **kılavuza** ihtiyaç duyacaktır. Mantık bu olunca gerisi kendiliğinden geliyordu: Bir rehber ve pire ve devamında bir tarikata ihtiyaç duyulmaya başlanmıştır. Rehberin çevresinde sınıksız halkalanma ve ardından büyük bir gövde gösterisi: Tarikatlar. Artık esnaf toplulukları için de geçerli olacak olan bir ben yerine biz fenomeni geçerli olacaktır. Tabi biz havasının ilerde kişiliği nasıl bir düzlüğe indirip yerle yeksan ettiğini tahmine etmek pek de zor olmayacaktır

Ülgener'e göre, bu anlayışın kişiliğe iki türlü etkisi vardır:

- a) *İrade ve teşebbüs yanı,*
- b) *Zihin ve bilinç yanı.*⁹⁴

Varlığını tek renkli bir bütün içinde eritmiş insan teşebbüs gücünü de o bütün veya onu temsil eden üstün irade lehine asgari çizgiye indirmiş olacaktır. Tarikatlar ve onun mensupları için bundan başka çıkar yol da gözükmemektedir.

Diğer yandan sufi için Hakk'a ve hakikate ulaşmada ortadan kaldırılması gereken engellerden biri eşyanın düz ve kuru mantığına varma çabasıdır. Eşyanın içinden ona yaklaşmak yerine onu dışardan keşfetmek ve dış bir temas kişinin nefesine yükleyeceği en lüzumsuz angaryaydı.

Bu işin diğer boyutu da mülk ve insanların beslenmesi açısı vardır. Batıda şehri ve şehirliyi besleyecek iâşe tek tek insanlarda ve burjuvada toplanırken, Doğuda tek renkli bir biz gövdesi içinde bir vakıflar silsilesi vardı. Biri git gide hareket ve mobilite kazanırken, diğeri daha da içe kapanan donuk ve hantal yapı yerleşmeye başlıyordu. Bir de hak ve yetki de bunun gibiydi: Biz diye özetlenebilecek devlet, beylikler ve mahalli **birlikler-loncalar**.

Ülgener, analizlerinde dünyaya bakış açısını farklı mesafe boyutları ile inceler: Eşya, çevre ve zaman boyutu ile dünyaya yaklaşım. İslam'ın ilk

---

⁹⁴ ÜLGENER, Sabri, *Zihniyet ve Din İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı*. 2006.94 İstanbul. Derin Yayınları

kaynaklarından öğrendiğimiz kadarıyla madde ve eşya olarak dünya, tamamen uzağında durulması gereken bir meta değil; ancak gurur, kibir, azamet tarafı ile Tanrı'dan uzaklaştırdığı ölçüde reddedilmesi ve uzak durulması gereken bir nesnedir. Çevre ile olan ilişkisi ise yine dar cemaat kalıpları içine hapsedilebilecek bir yaklaşımı benimsemezdi. Yani ibadetten sonra yeryüzüne dağılmayı emreden ve Allah'ın rızıkından rızıklanmayı buyuran bir din doğal olarak çevreden soyutlamazdı kendisini. Ve nihayetinde zaman boyutu: İslam, en azından bir sene kendine yetecek bir azık sahibi olmayı kötü karşılamazdı.

Ama tasavvufla beraber tüm ölçüler değişmiş görünmektedir. En başta dünya: dünya uzak durulması gereken, var görünen bir yokluktur. Elbette sürekli fetih ve istila ve savaşlara alışmış ve var olanın hemen yok olabileceğini kanıksamış bir toplumun bireyleri de elbette bu noktaya alışmakta zorluk çekmeyeceklerdi. Yokluk başlı başına artık bir şereftir. *“...yokluktan başlı başına bir şeref payı (şeref-i zeval) çıkarmak, bildiğimiz kadar, yalnız tasavvufun patentini taşır”*⁹⁵. Çevre ile olan ilişkisi de bundan pek farklı bir yapı arz etmemektedir. Dışa ve çevreye ne kadar mesafeli ise, içe ve kendinden hissettiğine karşı o kadar sıcak ve samimi yaklaşım. Bu anlamda safları sıklaştırma denebilecek bir durum vardı. Zaman boyutuna gelince; o da çevre faktöründen pek farklı değildir. *“Geçmişin ve geleceğin ikisi de sufi için aynı derecede manasız: biri gerilerde, öbürü eli yetmeyeceği kadar uzaklarda. Tek manalı olan bugün”*⁹⁶. Gelecekte ve geçmişten tamamen koparılıp bugüne odaklanmış bir zaman anlayışına sahip bir mentaliteden tabiidir ki, gelecek kaygısı beklenemez. Ve üstüne üstlük gelecekle ilgili kaygılar boşa çıkar. Doğuşundan beri şehirli olan ve çevreyle olan bağları hakikaten güçlü olan bir dinin mensupları, şu durumda cemaatlerin ve belki yeri geldiğinde aşiretlerin sığ düşünce kalıplarına hapsolmuşlardı.

Bu yapının ise hemen ve bu günden yarına gerçekleşmiş olduğunu elbette söylemek istemiyor Ülgener. Bu zaman içinde oluşmuş kümelenme ve kutuplaşmanın sonucunda gerçekleşmiştir.

“Bir ucu sunni merkezlerde islami tradisyonu az çok muhafaza eden tarikatlardan başlayıp öbür uçta köy ve kasabalara kadar yaygın bir satıh üzerinde islami unsurla İslam-öncesi düşünce ve inançların karma bütünü

⁹⁵ a.g.e.s.97.

⁹⁶ a.g.e.s.98.

veren tarikatlar”⁹⁷. İşin temeline bakıldığında; birbirine zıt iki düşüncenin ön plana çıktığı gözden kaçmaz:

*“Kavga esasında çok yönlü ve çok tafralıdır: Dünyayı, bir bakıma, eşya ve madde tarafı ile reddedenlerle sadece ilgi tarafını mahkûm edenlerin kavgası! Bir başka açıdan: Çile ve mihnet tarafını göğüsleyenlerle sade nefsanî haz ve tatmin tarafına yanaşanların mücadelesi! Ve nihayet: Kudret ve iradeyi tanrınıdır diye sahibine bırakıp olup bitene seyirci kalanlarla karşı uçta “madem tanrı emanetidir o halde emanete hakkı verilmelidir.” diyerek boş oturmaya mahkûm edenlerin çelişmeleri”!*⁹⁸

Analizin iki kutup arasındaki çatışma üzerine oturtulduğu açıktır.

*“Biri gidişi içe ve derine dönük bir “batın” huzuruna çekip götürmenin ve din kurallarını dahi aynı suretle içe dönük bir yorum süzgecinde eğip bükerek sırasında politik ihtiraslara kılıf uydurmanın hesabında: Bâtınilik ve ötesi... öbürü savruk, başıboş gidişi göğüsleyebilir miyiz hesabıyla kendilerini ibahat kervanının önüne atanlar: Boş ve atıl durmayıp aralıksız çalışma ve uğraşmanın ısrarlı takipçi ve savunucuları; biraz önce sözünü ettiğimiz sufilerler beraber toplu olarak başta gelen isim: Melamilik! Belki (ve büyük bir ihtimal ile de öyle) tek bir tarikat olmaktan çok başka tarikatlara yol göstermiş bir zevk ve meşrebın adı! ... görünürde halkla, gönülde Halkla beraber! Sade ve son derece gösterişsiz yaşantısı içinde çalışma ve üretmenin – Kalvinist çizgiden geri kalmayan- ısrarlı takipçisi! Kıyaslama, istenirse, daha da ileri görülebilir: Melami, Tanrı varlığında benliğini ifna etmeyi gaye olarak muhafaza ile birlikte, irade ve hareket tarafına yine de bir çıkış ve boşalma fırsatı arayıp bulmayı elden bırakmamıştır: Kendi başına belki bir “hiç”; fakat bütün o hiçliği ile beraber emanet aldığı Tanrı'nın kudretinin taşıyıcı ve aleti olarak “var” oluşun tam ve eksiksiz bilincine sahip!”.*⁹⁹

Melamiler, bu halleriyle aslında bir *“self madem man”* prototipi oluşturmaktadırlar. Çünkü onlar, bu yolda her hangi bir kılavuza ihtiyaç

---

⁹⁷ a.g.e.s. 99.

⁹⁸ a.g.e.s 100.

⁹⁹ a.g.e.s.102-103

hissetmemekteydiler. Onlar, değer hükümlerini kendi akıl ve vicdanları sayesinde bulmaktaydılar.

Melamiliğin Ülgener'in analizinin asıl anlamlı kısmını oluşturan, kendilerinin ikinci tip versiyonu olan ve asıl orijinal boyutlara sahip bir akımı idi. Bunlara ikinci dönem Melamiliği der Ülgener. Bu akımın da en belirgin-öne çıkan savunucuları ve taraftarları **Hacı Bayram Veli**'nin kurucusu olduğu **Bayramiyye** tarikatıdır. Ve bunların çeşitli özellikleri vardır:

“En kısa ve belirgin çizgileri ile söylemek gerekirse: Dünya, Melami için, bir haz ve zevk ortamı olmadığı gibi günah ve kusurlarına bulaşmamak için uzağında durulması ve kaçınılması gereken “ ölümlü dünya” da değildir; tam tersine işlenmek, şekil ve düzen verilmek üzere mü'minin önüne serili bir madde ve malzeme yığındır. Dünya ki, bir yanı ile, Tanrı'nın madde ve insan halinde zuhuru, onlarla kendini açılışısı ..... o halde dışına ve uzağında değil, rıza ve hoşnutluğunu celbedecek işlerle dosdoğru içinde ve ortasında olmak lazımdır. Fakat dahası var: Dünya diğer bir yanıyla da beşeri ihtirasların birikim ve odak noktası olarak altedilecek bir düşman, bir hasım kuvvet ....ama bu haliyle de önünden kaçarak değil, içinde kalıp zararlı tesirleri savaşarak alt edilecek bir hasım!”¹⁰⁰

Görülüyor ki , Melamilikte çalışma ve **cehdetme** uzak durulması gereken bir insani zaaf değil tam aksine bir erdem ve vazife bilinci inde yapılması gereken bir görevdir. Yoksa **çile**, **zühd** ve diğer yollarla **dünyaya boş vermek söz konusu olamaz.**

“Dünya, demek oluyor ki, ister Tanrı varlığını tecellisi, ister türlü kötülükleri göğüslenecek bir hasım olarak alınsın, iman ehli için atlanıp geçilecek bir durak değil, kah tecelli neşvesini tadarak, kah “masiva” tarafıyla boğuşarak içinden bir adım sıyrılmamak gereken bir varlık görünümünü sürdürür. Bütün bunlar, topluca, kişiyi dünya dışına değil içine çeken motiflerdir. Melami için çile, zühd ve türlü yollarla dünyayı terk etmek diye bir şey yoktur”¹⁰¹.

Bu noktada Kur'an'ın “ o kişiler ki ticaret ve alım satım Allah'ı anmaktan kendilerini alıkoymaz. (Nur suresi, ayet 37) ayeti bu grup için belki de rehber

¹⁰⁰ a.g.e.s.105.

¹⁰¹ a.g.e.s.106.

alınmıştı. Dolayısıyla dünya malı bu kişilere zarar veremezdi zaten. Ayrıca “ *hiç bika ademden edna kimse yoktur*” (*işsiz güçsüzden aşağılık kimse yoktur*) şeklinde ki özdeyişler bu yönde ateşleyici ve tetikleyici unsurlar olmuşlardır.

Ülgener, daha sonra bu konuda örneklere yer vermektedir. Mesela Melami şeyhlerinden **Ankara’lı Hüsamettin** ziraatle uğraşır ve camii yaptıracak kadar da zengin olduğu söylenirdi. Ayrıca, **İdris-i Muhtefi** adıyla da bilinen **Şeyh Ali Rumi** de ticaret ile uğraşır ve müritleri de peştemalcılar hanında dokumacılıkla geçinirlerdi. Yine Hacı Bayram Veli de ziraatle uğraşıp burçak ekip biçerdi.

Bu noktada sormadan edemez Ülgener: Fakat bütün bunlarla beraber yine de sormamız gerekecektir: sayılan örnekler bizi nereye kadar götürür? Melamilik iş ve çalışma merkezlerinde ve özellikle esnaf dediğimiz geniş partizan toplulukları içinde ne derece belirgin ve kalıcı izler bırakmıştır?

Ülgener kendi kendine sorduğu sorunun cevabını, bu akımların fikrinsel gücünde ve etkileme basiretinde aramaktadır. Bu da kütleyi temsil gücü ve yaygınlığa göre değişmektedir. Bununla beraber denebilir ki, Melamilik’in etki alanı daha dar ve sınırlı kalmıştır. Ve yine büyük irfan ve kültür merkezlerinde tutunabilmiş, oralarda dahi “*tavan*” da sınırlı bir etkiye sahipken “*taban*” da sürekli ve kalıcı izler bırakmayı başaramamıştır.

Buna karşın yani Melamilik’in dağınık ve üstü örtülü kalmasına karşılık geniş bir yelpaze halinde Batınilik’e açılan tarikatların çepçevre kuşattıkları kütle çok daha kalabalıktır ve yaygındır: Bunların bir kısmı yeniçeri ortamına, bir kısmı şehir ve kasabaların esnaf topluluklarına, gerisi de orta sınıfların arasında yaygınlaşmıştır. Ve muhtemeldir ki, tasavvuf da etkisini bu kanallar üzerinden arttırdı.

Tarikat ve tasavvuf akımlarının esnaf ve ticaret erbabı üzerindeki etkilerinin somut örneklerini görmek mümkündür.

*“Tasavvuf ve tarikat ahlakı esasında yaşanan dünya ile ilişkisini alt ve orta sınıflar (küçük burjuvazi) üzerinden yürütmüştür. Şeriat hükümlerinin ve ince mistik ayrımların tavanda ve doktrin katında bıraktığını tasavvuf sade, samimi ifade ve temsilleri ile esnaf ve partizan katlarına kadar taşımakla ahlak kurallarına sağlam bir taban, bir çeşit işlerlik kazandırmış oluyordu”*¹⁰².

---

¹⁰² a.g.e.s.112.

Onun içindir ki, tasavvuf ve tarikat yapılanmasından soyutlanmış bir esnaf tanımlaması veya analizi tabiri caizse yalın kalacaktır. Her şeyden önce, tarikatların hitap ettikleri kütlenin sözü edilen hareketle beraber orta ve ortadan yukarı tüccar olmayıp mütevazi ve basit ölçüleri ile çarşı esnafından gözden kaçmamış olacaktır. Tasavvufla bir nevi içli dışlı idiler. Bu yönüyle de zaten ilk İslam’la bu anlayışın farkı ortaya çıkmaktaydı. İslam’ın Allah’ın sevgilisi ilan ettiği “**el-kasib**” şehirler-arası tüccardan yerleşik çarşı esnafına dönüşmüştür. Ölçünün daralıp basıklaşması ile beraber çarşı ve pazara bakış açısı da değişmiştir. Pazar anlayışı ilk İslam anlayışına göre daha da baskı ve töhmet altındaydı.

Pazar, çoğunluğun gözünde, bir hacet ve ihtiyaç için uğranılan ve iş bitince hemen apar topar dönülecek olan ve yalan yeminin, şeytanın ve ortaklarının ve ayrıca üç kağıdın döndüğü bir yerdi. “*Eğer biri pazara vardığında eğer pazarını uzatıyorsa o şeytan alametini yapmaktadır; eğer kişi pazarını daha erken bitirip hemen oracıktan ayrılıyorsa o Hakk yolundadır*” şeklinde hülasa edilebilir bu dönem pazar ve alış veriş mentalitesi.

Olaya daha geniş bir pencereden bakacak olursak: İslam, ta doğuşundan beri şehirli bir din ve kültürdü. Aynı şekilde büyük tacir ve esnaf ehlinin dini idi. Ne zaman ki ticaret yolları Doğu’dan Batı’ya kaydı, o zaman bu geniş yapı giderek daraldı. Ticaretin hacmi düştü. Bu da doğal olarak bu kültürün etkisini zayıflattı. Bununla beraber, bu kültürün yerini bir yerde tasavvuf almaya başlamıştı. Tabi bu gerileyiş ve halkın sosyal çevresinin daralması ile bu sosyal sınıflara daha doğrusu esnaf teşkilatlarına tasavvufun tesirinin etkisinin artması da tevafuk olmasa gerek.

Ülgener’e göre, bu tasavvuf ve tarikat yapılanması sıradan halk arasında yine kendi adlarıyla anılan bir yere sahiplerdi. Ancak, bu tasavvufi anlayışın esnaf arasındaki teşkilatlanması ise **fütüvvet** ve **ahi teşkilatı** şeklinde olmuştur¹⁰³. Çünkü, bu yapıların temel anlayışları aynı idi. Mesela, bir tasavvuf ehli kendini ne kadar dış dünyaya kapatmışsa, bu anlayışı benimseyen bir fütüvvet ehli veya ahi teşkilatına mensup birey de o derece kendisini dış dünyaya kapatmıştır.

“Dış dünyanın kahır ve zulmü karşısında saflarını sıklaştırarak tarikatlar halinde el ve gönül birliği etmek sahipsiz ve korunmasız kütle için nasıl bir ihtiyaç halini almışsa, aynı sebepler hiç şaşmadan meslek kadroları için de

---

¹⁰³ a.g.e.s.115.

aynı sonucu doğurmuş olacaktı. Dış baskı eş yönde olunca, iç tepki de başka türlü olmazdı...Kader ortaklığı dokunun altı kadar üstünde de gözle seçilecek boyutlara varır. Tarikatlar gibi fütüvvetlerin de alttan üste sağlam bir mertebeler silsilesine sahip oldukları bilinmektedir: Mürit ve yiğit; yol atası; şeyh ve pir...şecerelerini geride bir pir veya azize ulaştırma noktasında da taraflar birleşir. Yol büyüğünün sözünden ve izinden çıkmak iki taraf için de bağışlanmaz bir suçtur”¹⁰⁴.

Aslına bakılırsa fütüvvet Anadolu coğrafyasında var olan bir gelenektir. Yiğitlik, mertlik ve darda ve zorda olana yardım bunların aslında hepsi mevcuttu bu toplumda. O kadar ki; bunlar ünlü seyyah ve ziyaretçi olan İbn Batuta'nın dikkatinden kaçmamıştır. (İbn. Batuta: Seyehatname). Bu yönüyle fütüvvetin tasavvuf literatürüne dahili çok sonralarıdır. Kader ortaklığı şeklinde bir araya gelmiş yiğitler belki de çağın havasına uyarak görünümelerini tasavvufa çevirmişlerdir. İbn Batuta'nın onlardan bahsederken “*zaviye*” kullanmıştır. Bu kavram tasavvufa kaydırıldıkça yüz çizgilerindeki cengaverlik derine dönük bir bahadırılığa dönüşecekti. Olup biten bu idi ve bu tanımlama çağın “*ideal insanını*” oluşturmaktaydı.

“Olup bitene bu açıdan çağın ideal insan (insan-ı kamil) ölçülerinde köklü bir değişme gözü ile bakmak da mümkündür: yiğitlik yerine iyilik seven ve yaptığı iyiliği ün kazanma yolunda başkalarının takdirine bakarak değil, sadece iyilik olduğu için değerlendiren bir insan tipi inşa ediliyor. Kurulan tipi esnaf arasında şiddetle ihtiyaç duyulan dirlik ve birbirini kollama bilincine de temel olarak kullanmamak için bir sebep yoktu”¹⁰⁵.

Bu yapının bir diğer açıklayıcı yanı ise, tek ve dağınık kalmaktansa, alttan üste bir şekilde cemaatleşip gruplaşmak ve bu yapı içinde kendisini korumaya almak. Bunun yanında bu topluluk içinde kişiler kendilerine ait ortak bir geleneğin oluşumuna daha sıcak bakmaktaydılar. Bu onlara daha çok güven vermekteydi. Diğer türlü kendilerini güçsüz ve kimsesiz hissetmekteydiler. Gündemde olan dirlik ve güvendi, disiplinli çalışma ve üretme ise daha gerilerden takip etmekteydi. Bir yoksulla oturup doya doya muhabbet etmenin verdiği hazzı hiçbir üretim ve pazarlama ve disiplin veremezdi. “*selamın cevabı vacip olmasa herkiz cevap*

¹⁰⁴ a.g.e.s.115-116.

¹⁰⁵ a.g.e.s. 117-118.

vermezdim” denecek noktaya gelmişti bu fütüvvet geleneğinin gücü. Tabii ki bu yapı içinde de artık insanlar veya insan grupları kendilerini ifade eden farklı figür ve tarzlar edinmişlerdi. Ve bu tarzlarını da hiç kimseden saklayacak değillerdi. Çünkü, her grubun ve zümrenin bir hayat tarzı vardı. Her kes kendini ifade edecek bir giyim kuşama sahipti mesela.

*“Geniş dalları ve Batını çeşnisi ile tarikatların getirdiği model, Melamiliğin kılık kıyafet, zikir ve ayin tarafı ile kimliğini belli etmeden sessiz sedasız işiyle gücüyle uğraşan insanından çok farklıdır: Kimlerden olduğunu giyim kuşama, hal ve tavrı ile belli etmekte sakınca görmeyen (belli etmekte bilakis güven bulan), dışarıya sımsıkı kapalı bir topluluğun alttan üste hizmet ve teslimiyet kuşanmış yumuşak, uyumlu kütle insanı!”*¹⁰⁶

Prekapitalist dönemin en can alıcı noktalarından bir diğeri de, bu gelenek ve otoritenin yine aynı yoldan pir ve azizler yoluyla taşınmış olmasıdır. Çünkü artık bu toplumda insanlar bu tiplerden bu zatlardan medet umar hale gelmişlerdi. Ve artık bir nevi önderleri onlardı. Bu durumsa bazen zayıflamıştır. Mesela, Osmanlı toplumunda merkezi otorite güçlendikçe ahiler daha çok sanat ve daha çok meslek faaliyetlerine yönelik birer iktisadi teşkilat halini almışlardır. Yani toplumun siyasi durumu bazen bunların tahtlarını sarsmıştır denebilir.

IV-1-B)- TÜKETİM TOPLUMU ve TASAVVUF

Buraya kadar olan değerlendirmelerimiz genelde merkez bazında ele alındı ve bunun da esnaf ve sanatkar camiadaki uzantı ve etkilerini inceledik. Bunun yanında biz bu değerlendirmeleri taşraya ve çevreye de açabiliriz. Bunu yapmamız belki de etraflı bir analizin gereklerindedir. Biz bu Batınlık etkisini çevreye doğru uzatabiliriz. Zaten gövde şu noktaya kadar anlatılanlar ışığında yabancı olduğu bir yapı değildir. Bu yapı taşraya açıldıkça daha bir açıklık ve belirginlik kazanmaktadır. Değer ve tercihlerin daha çok tüketim üzerine inşa edildiği geniş bir rant çevresi, alt ve üst ilişkilerinin ise katı otorite ve gelenek yapısı içinde dondurulmuş bir yapı arz ettiği bir durumla karşı karşıyayız. Bu özellikler modelin temel taşlarını oluşturmaktadır.

---

¹⁰⁶ a.g.e.s 118-119.

Tasavvufi yapı alt ve üst ilişkilerini, basit hikayemsi belki de bazı kıssalara dayanan bir alt felsefe ile üst ve alt kademe gruplara yoğun bir şekilde etkide bulunmuştur.

“Tasavvufun, zikir ve ibadet tarafı bir yana, günlük hayatla içli dışlı oluşunu, doku altına inmeye gerek kalmadan, kılık kıyafet, saç, sakal, jest ve mimik tarafında, kısaca dış belirtilerde görmek ve izlemek mümkündür. Sufice tavır ve davranış geniş çevrede öylesine alaka toplamış olmalı ki, açıktan veya el altından işini yürütme hesabında olanlar aradıkları modeli orada bulmuş olacaktırlar: Onlar gibi oturup kalkmak, onlar gibi göz süzmek, onlar gibi sözü ezbere tekerlemeler halinde döndürüp dolaştırmak”¹⁰⁷.

Aslına bakılırsa, Osmanlı toplumunun bu “bir lokma bir hırka anlayışı” sadece soyut bir güdüleyici olarak kalmıştır. Yoksa, Türk toplumunda aslında, bir tüketici olma veya tüketimin hakimiyetinin ön planda olduğu bir gerçektir. İnsanların sosyal statülerinin tüketim kalıplarına göre belirlendiği aşikardır.

“Ortaçağ ve çözülme devri” düşünürü israfa daima karşı olmakla beraber hesaplı yaşama ve tasarrufa hemen hiçbir zaman bir burjuva fazileti gözüyle bakmamıştır. O kadar ki, aynı sembolün batıda ve doğuda bambaşka, hatta biri öbürüne taban tabana zıt manalar taşımasına hayret etmemek gerekir. Kışlık geçimliliğini durup dinlenmeden yuvasına taşıyan karınca birinde çalışkanlığın ve uzak görüşlülüğün timsali, öbüründe hırs ve açgözlülüğün örneğidir...Yıpranıp hırpalanmadan rahat, sıkıntısız bir ömür, gücü yettiğince bol harcama ve tüketme insan davranışımızın neredeyse dokusu altına işlemiş, onun ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir.

Buna rağmen Ülgener, bu noktada ihtiyatlı davranmaya çalışır. Yani bu toplumun tüketim toplumu haline gelmesinde tek suçlu olarak bir anlayışın görülmesi anlayışına tamamen teslim olmamaktadır. Ki zaten üst sınıfın rahat yaşama tarzı eskiden beri mevcuttu. Ülgener’e göre tasavvuf belki bu durumu meşrulaştırmıştı. Yani dünya nimetlerinin kapıları alt tabakadakilere kapandığı oranda bu tabakadakilere de tatminlerini yani toplumda rağbet görme saygı duyulma vb. tatminlerinin daha yumuşak geçişlerle olduğu en azından üst tabakaya

---

¹⁰⁷ a.g.e.s.122.

yükselmeye nazaran daha kolay olduğu tasavvufta aramıştır çareyi. Ve tarikatlar bu aşamalardan sonra tabana yayıldıkça onlar da tüketimi önemser oldular.

Her ne kadar bu anlatılanları tamamen sağlayan sağlam bir delilimiz olmasa da, bunun böyle olduğu çeşitli yollarla anlaşılabilir. Yani, bir değişim gözlenmektedir ama bunun da önünde duran bazı unsurlar vardır. Mesela; artık “*harc*” dan önce “*kisb*” düşünölmeye başlanmıştır. Mevlana’nın – bir çok örnekleri arasında yine olanları alalım- işin trajik sonunu sezer gibi başıboş gidiş karşısında var gücüyle direnmesi o yüzden olmalıdır. “*harc*” dan önce “*kisb*” i düşünmek lazım geldiğini ısrarla anlatan fırsat düştükçe “*kardan ayak çekme ol genc’i (hazineyi) bulmak onun akabindedir.*” diye kar ve kisb’i (velev zikr ve ibadet manasında olsun) haz ve zevk tarafının önüne geçiren hep Mevlana’dır.¹⁰⁸ Ancak, tekrarlayalım ki, Mevlana olsun başkaları olsun, Şark düşüncesini atalet ve başı boşluğa yuvarlanmaktan alıkoymaya çalışan son direnme merkezidir.

Ülgener’e göre gelinen noktada artık dünya kaçınılması gereken bir meta değil ve insanın kendi enerjisini onun üzerine boşaltacağı bir alan da değildi. Dünya, insanların ondan rahatça istifade edeceği bir sofraya haline gelmiştir. Çünkü tasavvufun bu noktada fazla da direnç göstermesi beklenemezdi. Mal ile mülkün varlık sebebini onların Allah ile insan arasında bir perde durumundan çıkıp yok oluşunda aramak gibi bir ana felsefeye dayanan bu yapı tabiidir ki daha fazla mukavemet edemezdi.

Ülgener’e göre bu toplumsal yapı alta doğru gittikçe daha da belirginleşiyor ve katlaşıyordu. Yani otorite ve geleneğe bağıllık toplum katmanları üzerinde müthiş bir yükü. Bu da doğal olarak bir teslimiyetçi zihniyet doğurmaktaydı. Bir de buna da dünyevi iktidarın dini yapıdan aldığı destek boyutunu katarsak olay daha da içinden çıkılmaz olacaktır. Bunun doğal bir sonucu da soyluluk taslayanların ekmeğine yağ sürmek olmuştur. Çünkü onlar bu sayede kendilerine hizmet edecek bir aristokrasi oluşturmuş oluyorlardı. Meslek ve sanat erbabına yansıma ise güçlü olmuştur bu anlayışın.

“Sözünden ve izinden çıkılmayacak bir kuvvet ve iktidar merkezi ki, en yaygın haliyle tarikatlardan başlayıp bir adım ötede kendileri de birer tarikat demek olan (veya hiç değilse uzun bir süre o görünümünü muhafaza eden) esnaf

¹⁰⁸ ÜLGENER, Sabri. *İktisadi Çözölmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*. 1981. s.101, İstanbul: Der Yayınları

topluluklarının pir ve şeyh çevresine ve nihayet farklı etnik gruplardan kurulu taşra köy ve kasabaların şeyhlikle şahlığı bir çizgiye oturtmuş mütegalibe takımına kadar uzatmak mümkündür”¹⁰⁹.

Zaten toplumumuzun var olan yapısının bir ana çerçevesi vardı. Bu çerçeve ile Ülgener bunu daha da sağlamlaştırmaktadır. “Orta ve ortadan aşağı esnaf ve zanaatkarın başını çektiği küçük burjuvazi ve onun üstüne tırmanan türlü kuvvet ve tahakküm mihrakları”¹¹⁰ “ Derece derece sınıflandırılmış bir toplum yapısında dini ve dünyevi (profan) ahlakın çalışmayı “üst” ün sırtından alıp “alt” in omuzlarına yüklemekte el birliği etmeleri ile feodal yapıya geriden nasıl bir destek sağlanmış olacağı ortadadır”¹¹¹

Yukarıda da değinildiği gibi bu tasavvufi akım toplum düzenine çeşitli katkılar getirmişti. Ülgener’e göre bu katkıların en önemlilerinden biri de dünya beyleri yanında bir mana aristokrasisinin de oluşturulup ve bu ikisinin aynı yörüngeye oturtulmasıdır. İlk zamanlarda İslam şiddetle ruhbanlığa (ruhbanîyyet) karşı olması karşın, ruhbanlık, tasavvufla beraber başka isim ve şekiller altında kul ile Tanrı arasında yer almaya başladı. Bu da bu sınıfa mensup olanlara yeni güç kapıları açmakta idi. Ve bu durum onların kütleler üzerinde daha da hükümler olmalarını sağlamaktaydı¹¹². Öyle ki, fütüvvet ve tarikat ahlakı alt sınıfı uysallaştırma ve pasifleştirme yolunda el ele vermiş durumdaydılar. Biri esnafa bunları telkin ve aşya uğraşırken diğeri ise bunun uhrevi boyutu ile uğraşmaktaydı.

“Tarikatlarla birlikte kendilerini tamamıyla zühd ve irşada tarafına adanmış bir lider takımının teşekkülü ile beraber geçimlerini sağlamak görevi ve sorumluluğu da tabana itilmiş olacaktı. İslam’da yardım veren el alandan üstün sayılırken, şimdi tersine yardım eli üstten alta indirilmiştir: Üsttekini beslemek, ayakta tutmak attakinin görevidir.

Fakat dahası da var: tasavvufun Batınlık ve ibahat kanadı özellikle taşralarda ağırlık kazandıkça, alttan (tabandan) gelen yardımla geçimini

---

¹⁰⁹ ÜLGENER,Sabri. *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*.1981.s.101, İstanbul: Der Yayınları

¹¹⁰ ÜLGENER,Sabri , *Zihniyet ve Din İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı*. 2006,İstanbul. Derin Yayınları.s.130.

¹¹¹ a.g.e.s 130-131.

¹¹² a.g.e.s 133.

sürdürmenin yanı sıra, kendilerini her türlü moral sınırlamanın üstünde gören bir zirve vücut buluyordu”¹¹³.

Yani, tasavvuf ilk çağlardaki dünyevi motivasyonlardan daha ağır ve sağlam bir motivasyon sağlamıştır. Ve bunun yanında ilk çağlarda tüketim belli bazı sınıflara ve gruplara özgülenmişken yani onların tüketimi abes karşılanmazken hatta onlara serbest iken tasavvufu beraber daha doğrusu bu Batınlık akımı ile beraber bu üst sınıfların ayrıcalıkları korunurken hatta belki daha çok müsamaha tanınırken alttakilere de oralara yükselme ve bu tüketim kalıplarında yararlanabilmeleri için açık kapı bırakılmaktaydı. Yani, o insanların kaderleri ve güçleri yettiği oranda dünya nimetlerinin kapıları onlara da açıktı.

Bunlardan sonra denebilir ki; Osmanlı toplumunda yarı dini ve feodal bir yapı hüküm sürmekteydi. Tasavvufu Batınlıkla karışımı da buna daha iyi bir zemin hazırlamıştır. Ama yine de belirttiğimiz gibi Ülgener, tüm bunları sadece tasavvufa bağlamakta çok da aceleci değildir. “... tasavvufun bir an içinde hadiselerin sebebi olmayıp onlar içinde – daha birçoğları gibi- yoğrulup şekillendiğini kabul etsek bile, kuruluşu ile beraber onun da bu kez başka unsurlara yüklenecek onlar üzerinde itici kuvvet ile bizzat etken sıfatını almış olacağını kimse inkar edemez. Sebep değil ille sonuçtur diye direndiğimiz unsur bir yerde aralık kapı bularak sebep ve illet zincirine yeni bir halka olarak katılmakta gecikmiyor. O halde en doğrusu zincirin ilk halkasını bulmak ve her şeyi oradan başlatmak gibi bir imkansızın peşinden koşmaktan mümkün olduğu kadar uzak durmaktır¹¹⁴.

Ülgener’e göre bu noktada her ne kadar bir kesin sebep bulmak imkansız olsa da, yani zihinsel teslimiyetçilik ve hür iradenin yok oluşu noktasında bir sebep bulmak tam anlamıyla mümkün olmasa da, bağımlılığın söz ve deyim olarak zihinlere tasavvuf yoluyla daha da girdiğine şüphe yoktur. Aynı şey yavaşlık ve ağırlık için de geçerlidir. Tabii ki bu noktada iklimden tutun da yer şekilleri vb. faktörlerin etkisi olmasına rağmen tasavvufun –rızkından emin, telaşsız, güven içinde olan- insan tipi bunun bir sonucudur. Burada yine Ülgener’e göre en büyük pay tasavvufa aittir¹¹⁵.

---

¹¹³ a.g.e.s 133.

¹¹⁴ ÜLGENER,Sabri. *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*.1981.s.109, İstanbul: Der Yayınları

¹¹⁵ a.g.e.s 106.

Ülgener'in tasavvufa yaklaşım olarak tarihi metodolojik bir yapı izlediği dikkati çekmektedir.

“Esasında folklor, sanat ve iktisat açısından tasavvuf ve tarikatlar tarihi, bir bakıma, üst düzeydeki fikir ve itikatların sade ve kolay sindirilebilir ifade kalıpları içinde alta, halk inançları katına yayılma ve öylece kütlenin gündelik hayatını ve zevklerini biçimlendirecek bir etkinlik kazanmasının tarihidir denebilir. Kazanılan etkinlik ne var ki, öz ve muhteva cihetinde yer yer basitleşme ve bazen aslı tanınmayacak kadar değişik mana kalıplarına boşalma bahasına mümkün olmuştur ve olmaktadır. O suretle ki, mistik derinlikten gelen fikirlerin, halk idrakine aktarıldıkça, asılları ile ilişkisini kesmiş ezbere, monoton kalıp ve klişeler halinde sığ ve yavan bir düzlüğe gelip oturmalarına hayret etmemek lazımdır .¹¹⁶” ... “tavandan aşağıya süzülükçe öz ve mana tarafı gide gide sığ, monoton bir düzlüğe gelip oturmuş bir kültür dünyası ve onunla birlikte her türlü manadan soyunmuş olarak boşta yüzen bir yığın kuru, cansız kalıplar ve şemalar”¹¹⁷.

Yani kısacası, dini bakış açısının Batıda yarattığı etki ile bizdeki etki aynı olmamıştır. Bunun böyle olduğunu savunmak, Ülgener'e göre hatalı bir yaklaşım tarzı değildir. *“Batıda iş ve meslek adamı için en duyarlı ve can alıcı kesime – Kuzey Batı Avrupa ve Kuzey Amerika- dini reformasyonun metodik – disiplinli kanadı (Kalvinizm) ile yanaşması **endüstriyel kapitalizm** için gerekli tavır ve düşünce iklimini yaratmaya yardımcı olurken, tasavvufun beri yanda kalabalık yığınlar ve iş çevrelerine daha çok batını bir yorum çizgisinde hulul etmesi ayrı bir davranış türüne ve onun da ötesinde değişik bir düzene -rant kapitalizmine- yatkın bir mana iklimi yaratmaktan geri kalmamıştır”¹¹⁸.*

Bu noktayı hülasa edecek olursak, Ülgener'e göre, ekonomik açıdan gelenek ve otorite her türlü yeniliği daha başından beri bastırmış ve bu da bunda çıkarı olan grupların ürünü olmuştur. Örneğin loncaların. Politik yönü ile kulluk ve teslimiyet ise geri toprak rejimleri ve Ortaçağa özgü bir yapı arz etmekteydi. Ancak bütün bu etki ve oluşumların yıllar boyu sürmesi ve bunun da yıllar itibarıyla daha da yerleşip

¹¹⁶ a.g.e.s 107.

¹¹⁷ ÜLGENER,Sabri. *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*.1981.s.112, İstanbul: Der Yayınları

¹¹⁸ ÜLGENER,Sabri , *Zihniyet ve Din İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı*. 2006.137 İstanbul. Derin Yayınları.

toplumda adeta bir kangren olmasında en büyük pay Ülgener'e göre tasavvuf ve tarikat ahlakıdır. Bu da bir üst yapı kurumu olarak değil bir etken olarak tezahür etmiştir. Önemli noktalardan biri de budur. “ örnekleri yabancımız değil: “ *ricalullahın ayakları altında hak ol ve onlara tevazu eyle ve teslimde fena-ı tam'a er; şöyle ki yer ayak altında sakın ve sakit olduğu gibi sen dahi inkıyad göster!*”(*ankaravi; mesnevi şerhi, cilt II, s.160*)¹¹⁹. İrade denilen yok (ma'dum) farzeden, hatta kelimelerin manasını şaşılacak bir ustalıkla ters yüz ederek “*iradetten murad terk-i itirazdır*” , “ *irade buyruk tutmaktır*” demeğe kadar varan bir iman ve itikadın – belki kendi farkında olmayarak- “*vurana elsiz sövene dilsiz*” bir kütleyi için için donatıp üst tabakanın hizmetine koşmakta nasıl bir rol oynamış olacağı ortadadır”¹²⁰.

Bizdeki olayın yönü hep insana doğru olmuştur. Bu yüzden de Ülgener analizinde insan ve bilhassa onun iç dünyasına hükmeden unsurları inceler. Bu yönde insanın iç dünyasını süsleyen ve biçimlendiren unsurlar önem kazanmaktadır. Bu durum aslında Batı dünyası için de geçerlidir. Kapitalizmi de orada din faktörü getirip muntazam bir şekilde rayına oturtan dindir denemez Ülgener'e göre ¹²¹. Ona gelinceye kadar teknolojiden finans kuruluşlarına kadar nice unsur vardır. Fakat içlerinden hiçbiri önem derecesine bakılmaksızın insan unsurundan daha önemli olmamıştır. Neden olmamıştır? Çünkü insan unsuru bu yapının temel yapı taşı ve mimarıdır. İşte tam da burada altta olsun üstte olsun, işçi olsun işveren olsun her katmandaki insan unsurunu etkileyen ve ona yön veren faktörse dindir hiç şüphesiz.

Fakat hepsi bu kadardır. Bunun ötesinde bir sebep sonuç aramak Ülgener'e göre bizi içinden çıkılmaz bir tartışmaya götürecektir¹²². Bu etkenlerden hangisinin sebep hangisinin sonuç olduğunu; halkalar arası geçişin yönünü bilemeyiz. Ve bu da hiçbir zaman bilinemeyecektir Ülgener'e göre; Max Weber, tek yanlı olma yolundaki suçlamalar karşı o noktada belki herkesten açık ve berraktır “*sebepler ve illet zincirini göz önüne getirince bunun kah teknikten ekonomiye ve siyasete, kah siyasetten dine ve oradan ekonomiye vs. yol aldığını görürüz. Hiçbir yerde sükunet, duraklama diye bir şeye rastlamıyoruz*” (bir kongre tutanağından notlar)¹²³.

---

¹¹⁹ a.g.e.s.138.

¹²⁰ a.g.e.s.139.

¹²¹ a.g.e.s.140.

¹²² a.g.e.s.140.

¹²³ ¹²³ ÜLGENER, Sabri , *Zihniyet ve Din İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı*. 2006, İstanbul. Derin Yayınları.s. 140

BÖLÜM –V- WEBER YAKLAŞIMI

WEBER YAKLAŞIMI

Bilindiği gibi Weber, Ülgener'in dikkate aldığı kişilerin başında gelir. Bir analize göre Weber'in İslam dünyasında kapitalizmin gelişmemesine şu sebepleri sıralamıştır:

- i. İslam ahlakının anti-kapitalist niteliği
- ii. Siyasal etkenler. Yani İslam toplumlarında gelişen prebendal feodalizm ve patrimoniyal yönetim¹²⁴.

Fakat bir diğer analiz ise Ülgener'e aittir. O'na göre feodal politik yapıyı temel alacak olursak Weber'e göre İslam'ın iki temel özelliği vardır:

- a) *Kazanma (iktisap)yolları*, basit ve mütevazî kazançlardan fazlası normal üretim yollarının dışında zor ve cebir üzerine kuruludur(savaş ganimeti, cizye vs.)
- b) *Kullanım ve tüketim* tarafı da feodal-politik karakter taşır. Sevet, üretime devamın şartı ve ön basamağı olduğu için değil, iyi yaşamın, iyi giyinmenin aracı olduğu için ve olduğu nispette aranır.

Bu noktadan bakıldığı zaman, Weber'e göre, İslam ilk döneminde, dünya fatihi olma yolundaki disiplinli bir savaşçı mücahitlerin şövalye örgütü idi. Bu dönemdeki İslam'ın benzer dönemdeki Haçlı savaşçılarından farkı cinsel yasaklamalardı. Fakat bu eksik de Ortaçağdan gelen tasavvuf ve sufilikle giderilmiş oldu. Hıristiyanlıktaki küçük burjuva sınıftan daha yaygın küçük burjuva gruplar doğmaya başladı.

Weber' e göre İslamın asıl taşıyıcı grubu savaşçı gruptu. İslam kentli gruplara sesleniyordu bu vesile ile ve kendinin aslı olan özünden dolayı. Fakat ne zamanki Medine'ye göç edildi o zaman savaşçı feodal yapı kendi hükümranlığını kurdu ve

---

¹²⁴ ÖZKİRAZ, Ahmet, *Sabri F. Ülgener'de Zihniyet Analizi*, 2000.s.235, Ankara, a yayınevi

İslam savaşçı bir nitelik kazandı (Weber 1978: 482-3)¹²⁵. Weber' göre İslam'ın kalvinizm gibi bir iç dinamiği yoktur. Çünkü; İslam'a göre Allah'ın iradesi müminin bu dünyadaki kaderini belirlemeye yöneliktir. Dolayısı ile Kalvinizmdeki iç endişe İslam'da yoktur.

Weber'e göre İslam hakim ve savaşçı senyör dini idi. İnsanların başarısı yoktu. Savaşçıların-muhariplerin başarısı ve zenginliği vardı¹²⁶. İslam, Weber'e göre, kalvinist-prüden ahlakın tam zıddı bir konumdur. Kalvinizm, disiplinli çalışma ve yaratma etiği ile beraber ve onun dolayımında gösterişçi tüketimi yasaklarken,

*“İslam rasyonel bir iş ve üretim felsefesi dışında,...dünya nimetlerinin tam içinde ve ortasındadır... kölelik ve serfliğin olağan sayılması, poligami, kadının alt sınıflarda yer alışı dini farizaların daha çok ibadet düzeyinde tutulup fazla karmaşık hale getirilmemesi... bütün bunlar, Max Weber gözüyle, İslama feodal görünüm veren başlıca özelliklerdir. Dinin sosyal yapısında gerçi zamanla bir takım değişikliklerin meydana geldiğini Weber de kabul eder. İlk İslamın muharip ve mücahitlere has sadeliği Emevi hükümlerle son bulur”*¹²⁷.

Bundan sonra yani Emevi hükümlerle sonrasında bu çehre değişmiştir. Bunun yerine daha gösterişçi ve daha feodal bir yapı gelip oturmuştur. Fakat Weber' göre Hıristiyanlık aynı seyri takip etmemiştir. Hıristiyanlık belki ufak kısımlar yaşasa da daha dirayetli çıkmış ve daha yğün ve ileri atılımlar sağlamıştır.

*“Hıristiyanlık, Max Weber'e göre, aslında gezginci bir zanaatkar ve esnaf dini olarak kurulmuştur ve ayağını orta sınıf temelinde dayalı tutmakta sonuna kadar kararlı olmuştur. Hıristiyanlık bu haliyle bir burjuva-şehirli sivilizasyonu içinde gözlerini hayata açmış ve çevreyi daima o gözle görmüştür! İslam'da ise şehir politik bir merkezdir ve o özelliği yüzyıllar boyunca korumuş ve sürdürmüştür”*¹²⁸.

İslam'daki şeriat hukuku ve sonraları ortaya çıkan mezhep ve yorum farkları, bir yandan tarikat ve tasavvuf ve bunlar arasında var olan yorum farkları Weber'e

¹²⁵ ÜLGENER,Sabri , *Zihniyet ve Din İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı*. 2006,İstanbul. Derin Yayınları.s. 60-63

¹²⁶ a.g.e.s. 60-63

¹²⁷ a.g.e.s. 61-62.

¹²⁸ a.g.e.s. 62.

göre bir kayda değer değişiklik yaratmış sayılmaz. Ve yine denebilir ki Weber ve Ülgener'in buluştuğu bir nokta da şudur ki; bu tasavvuf ve tarikatlar daha çok küçük burjuvaya hitap etmiştir. “ disiplinli bir nefis murakabesi ve zamanla burjuvaziye aktarılabilecek düzenli bir iş ve meslek ahlakı olarak riyazet Weber'e göre İslam'da başından beri ciddi olarak hemen hiç düşünülmemiş, olsa olsa imanlı bir mücahit topluluğun savaş disiplinine yönelik bir riyazet çizgisi sürdürmüştür ¹²⁹.

Bunun yanında Weber' göre Allah inancı da Batıya göre çok farklılık taşımaktaydı. Her haliyle kadiri mutlak ve her şeye gücü yeten bir Allah. Weber'e göre bunun anlamı, İslam kişiye düzlüğe çıkmada bu teslimiyetten başka bir şey salık vermemekteydi. Ve artık tanrı her şeyi yoktan var eden yönünden çok, içinde erinmesi gereken ve vücut ve nefsanî varlığın kendisi ile yekvücut olcağı bir varlık halini almıştır. Kul, tanrı iradesinin yer yüzünde aktif bir aleti ve icracısı değil, onu bütün tecellileri ile nefsinde hazır bulmanın huzuruna varmış bir vecd ve “murakabe” insanıdır.

---

¹²⁹ a.g.e.s 63.

BÖLÜM-VI-

ÜLGENER'İN MAX WEBER ELEŞTİRİSİ

ÜLGENER'İN MAX WEBER ELEŞTİRİSİ

Analizimizin başından beri söyleyegeldiğimiz bir nokta var o da şudur: Ülgener; yaptığı değerlendirmelerde, ister yersin ister katılsın ama bir şekilde Max Weber'i dikkate almıştır. Amiyane tabirle kaale almıştır. Ülgener, elbetteki yukarıda vermiş olduğumuz ve belki de analizimizin dışında kalan Weber'in İslam hukukuna bakışı vs. noktalarda çeşitli eleştirilerde ve yergilerde bulunmuştur. Bunu yaparken Ülgener, Max Weber'in temel sosyolojik çerçevesi dışına çıkmamıştır. Yani tabiri caizse bol keseden konuşmamıştır. Bu noktada en dikkat çeken yer ise Max Weber'in İslam'ın bir püriten ahlakının olmadığı yönündeki değerlendirmelerine bir yergidir. Ayrıca Ülgener, Weber'in kendi sosyolojik analiz yönteminin (**verstehen sosyolojisinin**) dışına çıktığını düşünmektedir.

Neydi asıl sorun? Asıl sorun şuydu: Weber, islam'ı daha çok savaşçı yönüne atıf yaparak adeta diğer özelliklerini göz ardı etmiştir. Yani İslam eşittir savaş noktasına getirmişti. İkincisi İslam O'na göre şehirleşmeye ve kapitalist püriten ahlakın gelişmesine bir şekilde her nasıl olmuşsa izin vermemiştir. Yani bir feodal yapı oluşmuştur. Bu da bir hukuk ve özerk yapının oluşumuna engel olmuştur. Yani O'na göre Batıdaki gibi dindar-burjuva orta sınıf oluşamamıştır. Ve bunun da temel nedenleri arasında İslam'ın hukuki ve siyasal yapısını vermiştir.

Bunun açılımı yani eleştirinin başlangıç noktası Ülgener'de “dünyaya bakış açısı ile İslam'ın yeri nerededir?”. Ülgener'e göre bu konuya yaklaşım olarak Max Weber en zirve noktadır. Ama burada da İslam yine en zayıf nokta olarak kalmıştır. Ve Weber'in analizleri O'na göre dağınıklığı bir yana acele ve tek yanlı olmuştur. Fakat bu da Weber'in beslendiği kaynaklardan olsa gerektir.

“Universal tarih açısından Max Weber için birinci planda gelen Batı sivilizasyonu ve onu besleyen, oluşturan kaynaklardır. O arada İslam'a ve Uzakdoğu dinlerine kadar el atılması onları öz varlığı ile tanımak için değil, daima Batıyı kontrast halinde daha iyi tanıtabilmek gibi-kendi deyimi ile-

“sınırlı bir maksat”a bağlanıp kalmaktan dolayıdır. Her şey bir tarafta oluşmuş; öbür taraf bunun tamamıyla dışında ve uzağında kalmış! Rasyonel hayat, rasyonel bilim, rasyonel musiki, disiplinli iş ve meslek ahlakı...hepsi yalnız ve yalnız Batı dünyasına mahsus ve diğerlerine yabancı! Hedef bu olunca, farklı kültür çevrelerini birinden öbürüne su sızdırmaz duvarlar arasında sert ve koyu renklerle bölünmüş göstermek bir ölçüde kaçınılmaz olacaktır. Tıpkı manyetik alan üstüne serpilen metal bilyelerin-orta yeri boş bırakarak-iki kutba bölünürmesi gibi, Max Weber’de de seçilen uçlar bizi hemen zıt uçlara götürüp orada bırakıyor. Kontrastı belirgin hale getirmek için bir taraf hangi renklere boyanmışsa karşı taraf tam tersi renklerle takdime diliyor. Bütün bunların gerçeği fazla zorlamak bahasına mümkün olacağını söylemeye hacet yoktur”¹³⁰.

Ülgener’e göre Max Weber, İslam’ın mahalli ve vülger çehresini ön plana çıkarmıştır. Halbuki islam’ın öz ve saf çehresi de vardır. Tabi bu mahalli **vülger** taraf daha çok arkaik inanç unsurlarıyla karışmıştır. Ve ne zaman ki İslam’dan bahsedilse o zaman daha çok hareketsizlik ön plana çıkar.

“Kah ilk ve öz kaynaklardan devşirme, kah yüz yıllar sonrasının derviş cezbesinden aktarma, fakat her defasında Batıdakine yüzde yüz ters olmasına dikkat edilerek seçilmiş inançların basit, tek katlı bir kesit üzerine resmedilişi!.. ve daha garibi: mukayesenin bir ucuna Hıristiyanlığın ne olsa belli bir tarih kesiminde (reformasyon-sonrası) kanatlarından biri –kalvinizm ve ona yakın mezhep ve tarikatlar- oluştururken, karşı uca kontrast’ı diye neredeyse tarih dışına sürülmüş bir İslam imajı getirilip oturtulmuş”¹³¹.

Ülgener’e göre İslam kirli ve günahkar bir varlık olarak dünyayı dışta yani eşyanın maddesinde değil içte (ilgi tarafında) arar. Ve iç dünyamıza hükmetmeye kalkmadıkça, yiyecek, içecek, giyecek vs. olarak madde tarafının haram ılınmasına sebep yoktur. Ve İslam’da eğer dünya malı, her birinin kendisini oluşturan öz maddeden ziyade peşine taktığı hırs ve ihtirastan dolayı hor görülmüştür Ülgener’e göre. Tabi şunu da belirtir Ülgener; Üslam’ın yerdığı mal mülk ve evlat sevdası –asıl can alıcı nokta budur Ülgener için cahiliyye devrinden İslam’a intikal eden çeşitli

---

¹³⁰ a.g.e.s .57.

¹³¹ a.g.e.s. 58.

toplumsal inanış ve gelenekler eseridir. Bu da hoş olmayan kurtulmak gereken bir vasıftır.

Biraz önce anlatmaya çalıştığımız nokta yani İslam'ın mala mülke veya dünyaya atfetmiş olduğu değersizlik aslında onun insanı Allahtan uzaklaştırmasından dolayıdır. Onun insana hırs ve ihtiras vermesinden dolayıdır. Ve Ülgenere göre batılı tarihçilerin ve weberin de düştüğü hata buradadır. Yoksa Ülgener Weber'in İslam'ın dünya ile uzlaşan bir din olduğu tezine katılır:

“İslam'ın, diğer taraftan, bir kısım tavizlerle beraber, aslında en büyük hasım olarak karşısına aldığı hayat tarzını da burada aramak lazımdır: İslam, mala mal varlığından değil kibir ve gurur metaı, çokluk yarışı olduğundan karşıdır; ve de –ilave edelim-işin o yanı söz konusu oldu mu öyle çekingen ve tereddütlü değil, sonuna kadar sebatlı ve kararlı olarak karşı! Weber'in ve bir kısım batılı tarihçilerin İslam'ı feodal yapılu bir din olarak takdim ederken düştükleri hata da bizce buradadır: İslam'ın karşısında olduğunu yanında imiş görme ve göstermeleri...İslamın her halde kendini kısa zamanda “dünyaya” uydurmayı başarmış bir din olduğuna şüphe yoktur. Bu uyumu, önünde hazır bulduğu toplum yapısına (özellikle feodal yapıya) körü körüne teslimiyet manasına kadar vardırmamakla beraber, dinin dünya nimetleri karşısında mü'mine oldukça geniş bir yaklaşım payı tanıdığı rahatlıkla söylenebilir”¹³².

Ülgener'e göre, Weberin yaklaşım ve değerlendirme tarzı, bir de şu noktadan dolayı yanlış: Weber İslamı savaşçı bir toplumdan çıkan ve oradan da feodal bir toplumsal yapı içine yerleşmiş ve onu oluşturan bir unsur olarak görmekteydi. Ve bunu da politikleştirerek merkeze yani şehre doğru getirir. Ülgener'e göre bu yaklaşım tarzı yanlıştır. Çünkü İslam'ı batılı anlamda sivilizasyonunu ve modernleşmesini tamamlamış bir medeniyetin tam karşısına getirip oturacak bir delilimiz yoktur. Ve bu yönde belgelerimiz yoktur. Bilakis; eldeki belgeler, İslamiyet'in, ticaretin hakikaten geliştiği ve şehir kültürünün olduğu bir yerde gözlerini dünyaya açtığını göstermektedir¹³³.

Ülgenere göre İslam daha çok şehirli ve tüccar ve zanaat erbabına hitap eder. Ve bu noktada islamı yayanların savaşçılar mı olduğu veya ticaret erbabının mı

¹³² a.g.e.s. 66-67.

¹³³ ÜLGENER, Sabri. *Zihniyet ve Din*.1981.s.60, İstanbul, Der Yayınları

odlunu tartışmak Ülgener'e göre saçmadır. Ülgener bu noktada İslam'ı yayanların ticaret erbabı olduğunda ısrar eder. Onlar İslam'ın toplumsal taşıyıcılarıdır Ülgener'e göre. Bu noktada bakıldığı zaman İslam aslında Mekke'in esas itibarı ile kentsel noktasında doğmuştur. Zaten bakıldığında Medine için de fazla bir şey söylemeye gerek yoktur. Çünkü tarihçiler ve sosyologlar bu noktada Medine'nin ne anlama geldiğini ve o dönemdeki önemini bilirler. İlaveten, bakıldığı zaman, Hz. Peygamberin hadislerinin çoğunun ticaret, zanaatla ilgili olduğu görülecektir. Yine Kur'an-ı Kerim'in de dil olarak ne kadar çok ticari kelime taşıdığı ve bu terimler açısından ne kadar zengin olduğu ortadadır. Dahası İslam, kana-savaşa ve kine dayalı toplumsal yapıyı yıkmış ve çoğu kabile arasında var olan kan davası giderilmiş ve kabile sistemi yıkılmıştır. Bu yönde bir evrenselliğin sağlandığı da bir gerçektir.

Ülgener'e göre İslam ile Batı medeniyetinin gelmiş olduğu noktaların farklı olması aslında İslam ve Hıristiyanlığın göstermiş olduğu gelişimden veya geçmiş olduğu güzergah farkından kaynaklanmaktadır. şöyle ki, Hıristiyanlık gerçekten Weber'in dediği gibi, başlangıçta gezginci zanaatkar ve zengin bir yelpazede doğmuştur. Zamanla küçük burjuvaziden orta ve üst sınıflara doğru yol almıştır. Ama İslam'da durum tam tersi bir seyir izlemiştir. şehrin hali vakti yerinde orta sınıftan zuhur etmiş ve daha sonra giderek taşraya ve tabiri caizse esnaf ve zanaatkar sınıfa doğru aşağıya doğru inmiştir. Bunu yaparken de tarikat ve tasavvuftan yararlanmıştır. Veya yararlanmıştır demeyelim de bu yönde tarikat ve *fütüvvetin* büyük bir rolü olmuştur ¹³⁴.

Ülgener'e göre Weber İslam'ın hep bir yönünü almıştır. Bu yön de tek aktörlü statik bir yapıyı arz etmektedir. Yani Weber İslam'ın onca yıllar boyunca yayıldığı coğrafya kültür harmonisini gözden kaırmaktaydı¹³⁵. Yani Weber, bizim medeniyetimizin asıl çakıl taşlarından olan mürüvvet ve diyanetin arasındaki diyalektiğini gözden kaçırmıştır. Ki mürüvvet cengaverlik vs. vasıfları toplaması ile dünyevi, diyanet ise daha manevi ve soyut boyutuna hitap etmekteydi. Bu iki temel vasıf aslında birbirine rakip karakterler taşımaktaydılar.

“Kah mürüvvet ve hamaset tarağı ile eşraf, ağalık ve gösteriş tutkusu; kah o yolda ölçünün taşırıldığını hissettiği an ölüm, ecel ve ahret hatırlatması ile

¹³⁴ ÜLGENER,Sabri , *Zihniyet ve Din İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı*. 2006,İstanbul. Derin Yayınları.s.74.

¹³⁵ ÜLGENER,Sabri. *Makaleler*. 2006. s.61-62.İstanbul. Derin Yayınları.

*önlerine dikilen diyanet duygusu! Aşiret ve asabiyyet gayreti kendine üstün bir varlığı ve ona teslimiyeti (İslam'da o demeğe gelir) kolay kabullenmeyen inatçı bir kasılma ve sivrilmeye vardığı an, ikincisi ecel, ahret, hesap günü tehdidi ile devreye girmekte gecikmiyor”*¹³⁶.

Ülgener, ilk dönem İslam toplumunu çeşitli katmanlara ayırmaktadır. Bunlar:

- 1- *İslam'ın dinsel ruhunu gönüllüce kabullenen ilk Müslümanlar*
- 2- *Zengin ve soylu Mekkeli tüccarlar*
- 3- *Ya ganimet beklentisinden yahut da fetihle İslam'a bağlanan bedevi savaşçılar*¹³⁷

Fakat, Weber bu noktaları ilk gündeme getiren sosyolog olmasına karşın, bu konuların ayrı ayrı etkilerini gözden ırak tutmuştur. Yani O aslında daha çok bu savaşçı gruba odaklanmıştır. Yani denebilir ki , İslam şehir ve taşranın yani şehir tüccarı ile bedevi göçebenin de aynı anda ihtiyaçlarını karşılayabilmiştir. Tutup da İslam savaşçı idi ve bedevi idi demek bundan dolayı büyük bir haksızlık olacaktır. Her ne kadar bu noktalarda tavizler verilse de en nihayetinde olayın özü çok farklıdır.

“İslam, ilk Mekke Müslümanlarının gerçekten içe ve derine dönük ivazsız garazsız diyaneti ile beraber medine'ye atladıktan sonra yolunu kılıçla açacak bir cihad ordusuna ihtiyaç duymuş olabilir ve ona göre çevreye davetini –mesajını-derinlemesine bir vecd ve takva'dan fetih ve cihada yönelik bir ifade biçimine çevirdiği de düşünülebilir. Buraya kadarına denecek bir şey yoktur. Ondan ötesine yollarımız ayrılır. Max Weber'e göre, İslam cihadla beraber kapalı bir savaşçılar topluluğunun (“kast”ının) ortak inancını oluşturmuştur. Ve asıl önemlisi: Cihad ehli, peygamberin üstün kişiliğine –“charisma” tarafına- bağlılıkla beraber, fütühatın getireceği maddi mükafatı ve hele mal mülk sahibi olmanın heyecanını bir motif olarak hiçbir zaman küçümsemiş sayılmazdı. Bununla beraber bütün bir yayılmanın temelinde vurgun ve mal mülk cazibesi aramak ölçüyü taşmaktan başka, sonuç vermeyecekti. Max Weber ki, bir yandan Marksist yazarları ilk Hıristiyanlığı bir proleter hareketi olarak gördükleri için ağır biçimde tenkit

¹³⁶ ÜLGENER,Sabri. *Makaleler*. 2006. s.64 .İstanbul. Derin Yayınları

¹³⁷ ÜLGENER,Sabri , *Zihniyet ve Din İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı*. 2006, s.75 İstanbul. Derin Yayınları.

etmişti. Sırası gelip kendisinin de ilk İslam mücahitlerini aynı derecede maddi –iktisadi çıkar ilişkisine bağlamak suretiyle tenkid ettiği görüşü tekrarlaması düşündürücüdür”¹³⁸.

Görüldüğü gibi Weber’le ayrı düştüğü noktaları açıkça izhar etmektedir. O’nun dikkat ettiği nokta, İslam’ın bir savaşçı dini veya savaş dini olarak kaba saba bir şekilde lanse edilmesi idi. Mesela bu noktada Ülgener;

“Her kutsal kitap, unutmamalı ki, hitap ettiği kütleye anlayacağı ve alışık olduğu dilde seslenir, inandırıcılığını biraz da seslenişte bulur. “onlar doğruyu verip karşılığında sapıtılmışlığı satın alırlar; ticaretleri asla kar bırakmaz” (bakara) seçilen kelimelere dikkat edilsin. Tek satırda alışveriş, ticaret, kar”¹³⁹.

Ülgener, bunlara ilaveten, İslam’ın ilk yıllarındaki vecd ve takva anlayışı yanında bizzat peygamberin rehberliğinde bir liberal ekonomik sistemin olduğunu ve dünya malından bolca yararlanmayı salık veren ayetlerin bolluğundan bahseder. Bununla beraber, Medine devri ile manzaranın değiştiğinden de bahsetmeden geçmez. Artık meydan şan ve şeref yollarının mü’minlere savaş ve cenk ile geleceğini müjdeleyen ayetlerindir. Artık vecdin yerini hamaset almıştır. Kadın ve şarap bir yana cesaret ve kahramanlık ve ganimet hırsı cahiliyye devrini aratmayacak nitelikteydi. Artık İslam tekrar Mekke’ye döndüğünde eski vecd ve sükuneti yoktu. Artık eskiden gönüllü veya kılıç zoru ile dini kabul etmiş bireylerin yanında Mekke’nin ileri gelenleri, Kureyşin ileri gelenlerinin gözlerini kamaştıracak bir debdebeye ihtiyaç vardı. Ve ganimet maldan rütbe ve dereceye göre dağıtımın olduğunu da gözden kaçırmamız gerektiğini söyler Ülgener¹⁴⁰. Tabiidir ki, bu sürecin Emevi ihtişamına kadar gelişi ve oradan belki ta Osmanlıya gelişi artık daha farklı olmuştur.

Bu noktada Ülgener batılı tarihçi ve düşünürlerin İslam hakkındaki bu olumsuz düşüncelerine, yani İslam’ın bir savaş ve ganimet dini olduğu yönündeki savlarına, ortaçağda buna benzer toplumlarda söz konusu feodal-politik güçlerin ürünü olan kazançların varlığından bahsederek cevap verir. Ülgener’e göre asıl mesele: bu tür kazançların varlığı veya yokluğu değildir:

---

¹³⁸ a.g.e.s. 71.

¹³⁹ a.g.e.s. 72-73.

¹⁴⁰ a.g.e.s 76-77.

“Asıl mesele dinin: 1. O tür kazançlara arka çıkıp çıkmadığı veya 2- emeğe ve alı n terine değer ölçüsü ile köle (veya “plebeyen”) harcı bir külfet gözü ile bakıp bakmadığıdır. İslam hemen söyleyelim ki, her iki noktadan kolay isabet alır bir boy hedefi değildir” ¹⁴¹.

Şundan dolayıdır ki, Ülgener’e göre, İslam’ın ilk ve öz kaynaklarında cizye ve savaş ganimeti dışındaki kazançlar tarafların hür iradesi ve her halükarda haram helal noktasına riayet edilmesi noktasında hassasiyetle korunmuştur. Rıza dışı değil rıza ile, bedavacı değil alın teri ile kazanılan kazanç her zaman övülmüştür. Rızkın kazanımında muhakkak ki bir üstün güce sığmılabaksa o da Allah’tır ¹⁴².

---

¹⁴¹ a.g.e.s. 81.

¹⁴² a.g.e.s. 84.

SONUÇ ve DEĞERLENDİRME

Biz bu çalışmada düşün hayatımızda önemli bir yer kaplayan ve bu yönde önemli bir kilometre taşı olan Sabri Ülgener'i elimizden geldiğince analiz etmeye ve O'nun bakış açısını anlamaya çalıştık. Bunu yaparken de O'nu daha iyi anlamak için-elimizden geldiğince- tüm eserlerini incelemeye çalıştık. Bu konuda başarımızı test etmek bize düşmez. Bunu, çalışmamızı inceleme fırsatı bulanlar yapacaktır hiç şüphesiz.

Belirttiğimiz gibi Ülgener önemli bir düşünür, bir sosyolog ve iktisatçıdır. O'nun önemi düşün hayatımıza yaptığı katkıdandır. Ki O alan olarak -bizdeki manası ile- tabiri caizse çok bakir bir alan seçmiştir. Analizlerini daha çok Osmanlının çöküş dönemine yoğunlaştırmıştır. Bunu yaparken dinin, ahlakın ve kültürel yapının önemini ön plana çıkarmıştır. Yani iktisatçıların genelde kullandığı gibi bir "*ceteris paribus*" noktasına getirmemiştir. O'na göre insan her şeyi ile var olan bir varlıktır. Onu çevresinden, dininden, yaşadığı zamandan ve bunun gibi sosyal,ahlaki ve iktisadi faktörden soyutlayarak anlayamazsınız. Aynı şekilde bir toplumu ve onun geçirmiş olduğu evreleri de temel hammaddesi olan insandan soyutlayarak anlayamazdık. Ülgener de bunu yaptı insanı bir makine gibi algılayan bilimsel anlayışı bir kenara bıraktı ve onu daha sosyal bir varlık olarak inceledi ve felsefenin ve iktisadın içine böylece yerleştirdi tıpkı Max Weber'in yaptığı gibi. Ama O'nu da eleştirdi yeri geldiğinde.

Bize göre Ülgener bu analizinde hakkı verilmelidir ki, çok orijinal ve çok değerli açılımlar sağlamıştır. Yapmış olduğu çoğu değerlendirmeye katılmakla beraber, bizce Doğu toplumunu geride bırakan sadece iktisadi ve ahlaki yapısı değildi. Yani din tek başına bir köstek değildir. Tabii ki dinin yanlış yorumlanmasından kaynaklı çeşitli aksaklıklar olmuştur ve belki yeri geldiğinde tek başına bile bir engel olabilmiştir. Ama o zamanki dünya konjontürü nereye doğru idi ve Batılı devletleri dünya hükümlerlerini hangi yollarla kurdular bunu da analize dahil etmek. Bir yanda her defasında öne geçmeyi başaran bir kültürün insanları diğer tarafta saray ve üst tabakanın gölgesinde ezilen toplumun insanları. Hangisinin öz güveni daha iyidir bunu tartışmaya bile gerek yoktur. Ayrıca o dönemde artık Batılı devletler çeşitli hile ve desiselerle ve katı sömürgeci mantıkla her yere tabiri

caizse mantar gibi yayılmakta idiler. Bu husus da gözden kaçırılmaması gereken bir husustur kanımızca.

Ekleme gerekir ki Batı medeniyetinin bu durumda olması buna karşın Şarkın daha gerilerden takip etmesi –Ülgener’in dikkat çektiği husus çok önemli olmakla beraber- diğer taraftan Batılı bazı devletlerce çeşitli Ortadoğu ve ona yakınsayan ülkelerin başına getirilen krallar ve despotların da vebali büyüktür. Düşünmek dahi insanın aklına zarar vermektedir. Çoğu Arap ve Ortadoğu ülkesi daha bu geçen yüzyılın başında bağımsızlığını kazanmıştır. Ve hemen burnumuzun dibinde olan Irak bile Saddam’dan yeni kurtuldu. Gerçi Saddam’dan kurtuldu ama şimdiki hali daha içler acısı bir durum arz etmektedir.

Bütün bunlar da hesaba katılması gereken faktörlerdir. Ayrıca Batı dünyasının gerek Ortadoğu’da gerek Uzakdoğu’da ve gerekse Afrika’da kurduğu sömürü düzenini de düşünmek lazım. Buralardaki insanlar yüzyıllarca Batılılara hizmet etmiştir.

Bütün bunlara rağmen günümüzde az da olsa bir canlanma söz konusudur. Bunun emareleri ekonomik ve sosyal alanda kendini belli etmektedir. Örneğin Türkiye’nin son atılımları kayda değerdir. Ve bu yöndeki ilerlemeler aslında diğer ülke halklarına ilham vermektedir. Ayrıca demokrasi alanında da artık az da olsa İslam ülkelerinde ayak sesleri yükselmeye başlamaktadır. Bunun en yakın örneği yine komşumuz İran’dır. Beğeniriz veya beğenmeyiz orası ayrı bir konudur ama yine de bu kıpırdanmayı nazarı dikkate almak gerekir kanısındayız.

Bu değerlendirmemizin temeli aslında şu gerçeğe dayanır: Sağlam bir ekonomik sistem, özgür bir sosyal yapı özgür beyinlerden geçmektedir. Tam da ekonominin atası Adam Smith’in üzerinde durduğu “*hür irade*” meselesi. Burası çok çok önem arz etmektedir.

Umarız bu kıpırtı ve uyanışlar devam eder ve İslam dünyası ve bu zengin kültür daha da şahlanır ve dengeler değişir.

KAYNAKÇA:

ÖZLEM, Doğan, Max Weber'de Bilim ve Sosyoloji. 1990.s. 64, İstanbul, Ara Yayıncılık

SAYAR, Ahmet Güner, Bir İktisatçının Entellektüel Portresi Sabri F.Ülgener, 1998.s.161, İstanbul, Eren Yayıncılık

SAYAR, Ahmet Güner, Ülgener Yazıları. 2006 İstanbul, Derin Yayınları.

SAYAR, Ahmet Güner. Bir İktisatçının Entellektüel Portresi. 2007 İstanbul, Derin Yayınları.

UĞUR, Aydın, "XIX Yüzyıl Alman Tarih Felsefesi Geleneği ve Türk Bilim Adamı:Prof.Sabri Ülgener." *Toplum ve Bilim*,23:1983:127-132.

AYDIN, Mustafa. " Zihniyet Sorunu:Mahiyeti, Oluşumu, Türleri ve Günümüzdeki Bazı Problemleri." 1997.s.124. Tezkire:Üç Aylık Derleme,II,11,12:123-152.

OCAK, Ahmet Yaşar, "İslam Tasavvuf ve Tarikatlar.", *Türkiye Günlüğü*, 45,Mart-Nisan,1997.s. 8

ÇAKMAK, Orhan. Sabri Ülgener. İstanbul. Alternatif Yayınları. 1992.

DEMİRCİ, Mehmet. "Türkiye'nin Çağdaşlaşma Sürecinde Tarikatlar." *Türkiye Günlüğü* , 45, Mart-Nisan, 1997.s. 18

ÖZKİRAZ, Ahmet, Sabri F. Ülgener'de Zihniyet Analizi, 2000.s.176, Ankara, a yayınevi.

WEBER, Max, Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu. (Çev.Zeynep Aruoba), 1997.s.20.İstanbul Hit Yayınları.

WEBER, Max. Economy and Society (ed.G.Roth and C.Wittich), London University of California Pres. 1978.s.4; SAN, Coşkun, "Max Weber'de Hukukun ve Meşru Otorite'nin Sosyolojik Analizi."(Yayınlanmamış Doktora Tezi), 1970.s.20, Ankara, Ankara Üniversitesi.

WEBER, Max, Sosyoloji Yazıları (Çev.Taha Parla)1993.s.142 İstanbul, Hürriyet Vakfı Yayınları

ÜLGENER, S.F.

ÜLGENER,Sabri. İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası.1981. İstanbul: Der Yayınları

ÜLGENER, Sabri. Zihniyet ve Din.1981.İstanbul, Der Yayınları.

ÜLGENER, Sabri. Zihniyet Aydınlar ve İzmler, 1983. Ankara, Mayaş

**ÜLGENER , Sabri. Darlık Buhranları ve İslam İktisat Siyaseti
Ankara,Mayaş**

**ÜLGENER,Sabri. İktisadi Çözölmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası.2006.
İstanbul: Derin Yayınları**

**ÜLGENER,Sabri ,Zihniyet ve Din İslam, Tasavvuf ve Çözölme Devri
İktisat Ahlakı. 2006. İstanbul. Derin Yayınları**

ÜLGENER,Sabri. Makaleler. 2006. İstanbul. Derin Yayınları.

**ÜLGENER,Sabri. Tarihte Darlık Buhranları.2006. İstanbul. Derin
Yayınları.**

**ÜLGENER,Sabri. Zihniyet, Aydınlar ve İzmler.2006. İstanbul. Derin
Yayınları.**